

БОШЛОНГУЧ ЙЎСУНИДА БИР-ИККИ СЎЗ

Самарканднинг табиий кўруниши, тарихий ахволи ва эски асарларнинг баёнида бўлгон форсча «Самария» кито-би хижрий 1260-1265 (1844-1848) йиллари о ролла р ид а ёзилгондур. Мунинг ёзгучиси самарканддик кози Абу Саъидхожанинг ўгли муфтий Абу Тохирхожа бўлуб, Самарканд фазл эгаларининг кейинги бўгунларидан саналар эди. Ушбу китоб ёш ёзгучиларимиздан бўлгон тарих ва осори атикачи мархум Абд ул-Мўмин Сатторий томонидан 1921 йилда ўзбекчага ўгурулган ва бир бўлаги «Инкилоб» журнали оркали торколгон бўлса ҳам коломиси окортурул-майин мусаввада холича колгон эди. Ўзбекистон маориф комиссарлиги олдидаги илмий марказнинг ўзбек комитаси ушбу китобнинг ахамиятини ўлчаб ворисларидан сотиб олди ва кайта бошдан ишлаб чиқишни менга буюрди. Мен кўлумга тушган форсча босилгон «Самария» нусхаси билан Сатторий таржумасини солиштириб кўрдум, аслига мос келмаган ерларини тузатдим. Сатторий томонидан кўшилгон маълумотларни ўз имзоси билан хошияга кўчурдим. Сатторий таржумасида бўлуб меним кўлумдаги « Самария » да бўлмагон, лекин «Самария»нинг бошка бирон нусхасидан олингони билинуб тургон маълумотларни икки ёй чизгиси (хатти кавсайд) аросида олиб ўз ерида колдурдим. Китобнинг асл мафхумини онглатишга зарар келтурмайтургон ерларда Сатторий услубидан бир намуна бўлсун деб онинг таъбирларини бузмадим.

Китобнинг аслида ва Сатторий томонидан кўшилгон маълумотлар ва изохга мўхтож кўринган нарсаларни хошияда изох килдим. Кўлимдаги санадларга кўра ёнглиш гумон килгонларимни далил кўрсатиб хошияда ислох килдим ва баъзи ерларда ўз мутолаа ва мулохазаларимни ҳам кайд этдим. Бу ишларнинг натижасида китобнинг аслига кўра эллик фойизга якин бир нарса хошияда ёзилди.

"САМАРИЯ"НИНГ АХАМИЯТИ

Ўрта Осиёнинг бир вақтлар кўбчилик мусулмон Осиёсининг маданияти ва саёсат маркази бўлуб ўтган ва чиндан «Самарканди фирдавсмонанд» сифатига арзийтургон

бир йўсинда безанган Самарканд кейинги замонларда бузулб курук бир чўлра айланган эди. Монгит амирларининг биринчиси бўлгон Рахимхон Самарканд музофотини кўлга киргузамен деб келганда (х.1166/1752) йил бошларида) Самарканд шахрида жон эгаси йўк эди, хатто Работа Хожабандий тўғони бузулгон ва Самарканд сувдан махрум колгон эди. Рахимхон ушбу сафарида (х.1166 й. жумод ас-соний ойинда) Работа Хожабандийни тузатиб Самаркандга сув окизгон бўлса ҳам одам йўклигидан обод бўлмади.

Самаканднинг хозирдаги ободонлиги х.1195/1780 йили, яъни Шомуродбийнинг беклигидан бошлонгон бўлуб, 1215/ 1809 йилда, яъни Шомурод ҳукуматанинг охирги йилида бир шаҳар йусунига киргузилди. Ушбу йилда Шомурод Самарканд шахрида 24 гузар (махалла) бино килиб Ўратепа, Ховас, Зомин ва бошка ёқлардан кўчурулуб кетарилган (Ок уйли⁷ этилган) кшпиларни шу гузарларда ўрнашдурди. Самарканд Чорсусидаги ток, Пойкавок, Шохизинда, Каландархона ва Сўзангарон дарвозалари ушбу тарихда иморат килиндилар. (Кейинги воқиа Ҳамулий тарихидан олинди).

«Самария» эгаси Абу Тохирхожа мана шундай харобалик натижасинда бузулб йўколаёзган эски асарларни ва қабр тошларини текшириб ва суриштириб ушбу китобни ёзгон. Агар бу одам шунча гайрат қилмагон бўлса эди, яна қўб эски асарлардан бизга маълумот еташмас эди. Демак, Абу Тохирхожа биз учун жуда қимматли бир ёдгор қолдиргон экан. Мана шундай бир китоб, албатта, муҳим бўлса керак.

САДРИДДИН АЙНИЙ 29 март, 1926 йил, Самарканд

МУКАДДИМА

ШАФКАТЛИ ВА МАРҲАМАТЛИ ТАНГРИ НОМИ БИЛАН!

Дунё Эгаси Тангрига ҳамд ва ҳар бир нарсани оқибат парҳезкор ва такводорлар унинг (тангрининг) яхши халқи Муҳаммад ва унинг авлод ҳамда асхобларига салот ва саломлар бўлсин. Сўнг фазилатли ва етукликни қасб этган эзгуликлар мажмаи ва яхшиликларнинг манбаи, яъни ақлий ва нақлий илмлар мушқилларини ҳал этувчи ва ханифий мазҳабига зиё бағишловчи чирогӣ мўъжаз, ва мухтасар бўлганлар тафсилотни атрофлича англатувчи, қам аҳамиятли ишларни ҳуттом берувчи, қасида ва газаллар жавахиротининг саррофи, назм ва иншода ягона, Пайгамбар авлодининг ҳулосаси ва таъриф -тавсифини баён қилишга ҳожати йўқ [мулло] Мир Абу Тохирхожа Самарқандийнинг таълифотидандир.

Ушбу китоб Самарқанд шахрининг бино қилиниши бу от [Самарқанд] деб аталишининг сабаби, ҳавосининг ҳосияти, ерининг тузилиши, тоғлари, горлари, булоқлари, масжид ва мадрасалари, қабр ва мазорлари аломатлари и белгилаш баёнидадир. Бу китобга «Самария» от қўйилди, тангрининг ёрдами билан ва унга таваққул қилиб, эй азиз. Самарқанд бешинчи иқлимдан, эски бир шаҳардир, ду-нённинг обод бўлагининг бир чекқасида жойлашган. Турли тоифадан бўлган эл ва улус унинг атроф-теварагида жойлашган. Шунинг учун ушбу шаҳар бузғунчилик ва харобаликларнинг ўрни бўлган.

Бу Фирдавсмонанд Самарканд вилоятанинг мозорлари-ни билдирмак учун «Кандия» китобининг муаллифи томонидан мазкур китобда зикр килинган аломат ва нишоналар кейинги вақтларда йўқолган, сагана тошларидаги лавхалар ҳам нобуд бўлган. Камина бузруклар мухлиси мулло Абу Тохирхожа Самаркандий — тангри каломининг нуктасанжи ва ирфон дарёсининг гаввоси, саёдат сарлавхасининг дебочаси ва саодатли номи билан аталган Самарканд вилоятининг кози калони мулло Мир Абусаъидхожанинг ўгли, у хожанинг нишонларини бир талай суриштиришлардан сўнгра, мозор ва қабр аломатлариини белгилаб, уларнинг бўсогалари тупрогини кўзимга суртиб, у ернинг аломат ва нишонларини бу китобда баён қилмоқчи бўлдим. Уларнинг таржимайи холлари ва даражаларини билганимча мозор ва қабрларни кўрсатган чоғда ёзарман, шоядхм уларнинг мозорларини зиёрат қилувчилар ўзининг оқибатли иши тўғрисида хайратда қолган менинг ҳақимга дуои хайр қилгайлар.

Ушбу китоб 11 бобин [уз] ичига олгандир

1-боб: бу шаҳарнинг Самарканд аталиши тўғрисида. 2-боб: бу шаҳарнинг иморатини бошлаб қим ясагани ҳақида.

3-боб: тўрт фасдда бу шаҳар ҳавосининг ҳосиятлари ҳусусида.

4-боб; ерининг тур иши ва теварагининг қуриниши жугрофий ҳоли] тўғрисида.

5-боб: бу шаҳарнинг теварагидаги тоғлар баёнида.

6-боб: бу шаҳарнинг теварагидаги ариқлар ва булоқлар баёнида.

7-боб: бу шаҳарнинг теварагидаги горлар ва чуқурликлар тўғрисида.

8-боб: масжид ва мадрасалари ҳақида.

9-боб: шаҳар ва унинг теварақларидаги қабр ва мазорларнинг аломат ва нишонлари тўғрисида.

10-боб: қабр ахллариининг зиёрат йўллари.

11-боб: қабристон элидан олиндиған ибрат ва дўстларга ўгут.

1-БОБ. БУ ШАҲАРНИНГ Самарканд АТАЛИШИ ТЎҒРИСИДА

Самарканд шаҳрининг «Самарканд» аталиши тўғрисида бир неча сабаб айтганлар: Биринчи [сабаб]: «Бурхони қотеъ» китобида нақл қилинганким, Самар исмлиқ бир киши бу ерда жойлашган ва ўз теварагига халқни тўплаган эди. Шунинг учун бу ер бошда «Самаркент» атадди. Араб қўшини бу ерни олғач, ўз тилла-рига ўзгартириб «Самарканд» дедилар.

Иккинчи [сабаб]: «Масолиқ ул-мамолиқ» номли китобда нақл қилингандурким, Самар боқир исмлиқ бир хон Фарғона ва Қошғар томонларидан қелиб, бу вилоят халқига душманлиқ юзасидан шаҳарнинг деворларини қазиб бузган эди. Шунинг учун бу шаҳар

«Самар казди» маъносида бўлган. Форсча «Самарканд» оталди. Араб кўшини бу шахарни олгандан кейин «Самарканд» отадилар.

Учинчи [сабаб]: «Тарихи Табарий» китобида келтирилгандирким, Самар отлик бир хон ушбу шахарни солдирди [бино килдирди], энг аввал «канд» деган турк аймаги бунда ўрнашиб ўлтирди. Шунинг учун бу шахар бошлаб «Самарканд» оталди. Араб кўшини бу шахарни олгандан кейин «Самарканд» дедилар.

Тўртинчи [сабаб]: ушбу шахарниг бир ерида «Самар» деган биров томонидан казилган бир булок, бор эди. Улус ўшал булок теварагига йигилиб ўрнашган эдилар. Шу сабабдан у ўриннинг оти «Самарканд» деб шухрат чикарди. Араблар келгач, «Самарканд» дедилар.

«Хафт иклим» китобида айтилганки, Яман Туббаъи маликларидан Самар исмлиг бир киши ушбу шахарнинг деворини бузди. Араблар келгандан кейин «Самарканд» дедилар ва яна Тангрн Таоло яхши билади.

Хотима: ушбу вилоят элига одоб ўргатиш ва ушбу ки-тобга муносиб баъзи маълумот. Тангри муваффақ ва ёрдам этувчидир.

2-БОБ. БУ ШАХАРНИНГ КЎРГОНИ БОШЛАБ КИМНИНГ ТОМОНИДАН СОЛИНГАНИ ТЎГРИСИДА

«Осор ул-билод» китобидаб накл килингандирким, Самарканд кўргонини бошлаб Кайкубод ўгли Кайковус солдирди. Бу шахарнинг биринчи иморати Кайковусдандир. Айтадирларким, Киршосиб шу ердан ўтаётганда бир талай олтин топди. Шу олтинлардаи ушбу кўргоннинг иморатига харж килди ва иккинчи марта Туркистон билан Мовароуннахр орасида девор тортди. ((Лекин)) тўгри ривоят шулким, у деворни Лухросиб ўгли Куштосиб тортган.

Самаркаид кўргонининг иккинчи иморати, биринчи малики Туббаъдандир. Малик Туббаъ Яман ва Арабистон подшоларидан бўлиб, ушбу шахарни олган эди.

Учинчи иморати малик Искандардандир. Малик Искандар Самарканд кўргонининг теварагида айри бир девор курди; у деворни хозирда «Девори киёмат» дейдилар. Малик Искандер бу деворни шунинг учун солдирдиким, фнтна ва уруш чоғларида теварагидаги эл ичкарига йигилишиб, шахар халки билан биргалашиб, юртни кўриклашиб, ўз тинчликларини саклай олсинлар. Баъзи замонларда Искандар девори ичра эл томонидан бог ва ховлилар солиниб обод килингандир.

Тўртинчи иморат, Амир Темур Кўрагон томонидандир. Накл киладирларким, Фаридун ўз мамлакати уч ўғлига бўлиб берганда, Хиндистонни Салмга, Туронни Турга, Эронни Эражга топшириб, Тур билан Эраж юртларининг аросида хозир Аму дарёси аталган, Жайхуи дарёсини чегара деб тайинлади. Тур учун пойтахт бўлгудай бир калъа солиб бермокчи бўлиб, муносиб ўрин излаб юрганида Самарканд шахри бўлган ерда девор изи ва кўргон асари кўзига кўриниб, унинг устига янгидан девор курдирди. Турк Афросиёб Эраж ўгли Минучехрни енгиб, Турон юртини ўз кўлига киргизганда ўша Турнинг пойтахти бўлган ўринни иморат килиб, унда ўринлашди.

Самарканд кўргони Хорис ўгли Самар томонидан иморат килингандир деб хам баъзи

тарих китобларида ёзилгандир.

3-БОБ. ТҶҲҲТ ФАСЛДА БУ ШАХАРНИНГ ХАВОСИ

Бу шахарнинг хавоси яхши ва ўртачадир. Сира огирлик ва касалликка сабаб бўлмас, баҳор фаслида бу шахар ғўзалликда учмокнинг бир намунаси бўлур. Шунинг учун «Самарканди фирдавсмонанд», яъни жаннатга ўхшаш Самарканд дейдилар. Хар даштининг юзидан жаннат кўринадир ва хар дала парчасидан Эрам боги билинадир. Хар тоғнинг этагида минг турлик гуллар тўфони кайнамокда ва хар саҳронинг бурчагида кўкарган юз тур сабза ва райхонлар ўз кўйинларидан беҳишт боғларини кўрсатмокда. Ёз фаслида бу шахарнинг хавоси иссик, совукликда ўртачадир. Хар томондан кўп гул очатирган еллар ва фарах ортиратирган хаволар эсиб рухга роҳат бағишлайди ва жонни тоза килади. Куз фаслида бу шахарнинг хавоси бир оз совуқрок бўлади. Шарк томонидаги тоғдан неча кунда бир каттик ел эсадир. Бу шахарнинг киш фасли кўпинча совуқ бўлар, баъзи йилларда кор уч қаричгача ёғади. Бу ерга келган мусофир кувонадир.

Лекин шахарнинг халки каттик хулкли, гала-гулочи ва лофчидир. Теварагидаги турклар ботир, ўктам ва урушқокдирлар.

Бу шахарда мевалардан: қовун, тарвуз, олма, ўрик, шафтолу, бухоро олуси, олиболу, гурдаолу, анжир, гилос, муруд, ношпоти, нок, дилафрўз, беҳи, ёнгоқ, бир неча турлик узум, дўлона ва бошқа турлик мевалар кўп ва хар хил сифат билан етишадирлар.

Хуш ислик яшилликлардан: болингу (бодрингнинг бир тури), занжабил, кизил қаланфур (қаланфул), қашнич, шибит, райхон (нозбўй), бодиён, рум бодиёни, зира, пардаи арўсак (падарарўсак) ва бошқалар ўсадир. Ховлилар ва боғларда экилиб етиштириладиган хуш исли гуллардан: кизил гул, (вард ҳам дерлар), гули настарин (гули настаран), гули насрин, аргувон, лолаи нўъмон, кўк, кизил ва ок бинафша, кизил, ок, нофармон ва кўк гули Қошғарий, сарик ва ок нофармон ва кўк гули Довудий, кизил ва ок гули чиний, ок, кизил ва нофармон гули шаббўй, кизил, ок ва сарик гули нозирий, харам, савсан, гули раъно, гули зебо, яқбарг ва садбарг, ок ва кизил гули раъно, гули хинойи, ок, кизил ва қора гули хайрий, ок ва кизил гули тугма, гули бўстон афрўз, гули ҳамиша баҳор, ошиқи печон [қирмовук севғучи], ошиқ мискиний, гули арвугон, зулфи ҳубон, гули нофармон, гули жаъфарий ва ўзга яхши кўриклик ва кўнгул очар гуллар етишиб очиладир.

Дорилардан: қосний (қосаи най), шотара, баранжосиф, ғавзабон (хўкиз тили), атри қилол, исфонох", игир, шайтарж (шийтарж), совринжо, бодинжон (бойимжон), оқир қаро, пудина (ялпис ва хулбўй), жувоний, хорҳасак (қори ғелак, қори ғелон, қори мағелон), қабар (қавар), испанд (ҳазориспанд — тутатқи, исирик), қипчи, муҳласа (муҳалиса), суринжон, муасфар (қочира), баклат, улхамко, ит узуми, унноб (қилон) бу шахарнинг еридан ва теварагидан етишади.

Ғалла ва дуққаклилардан: бугдой, арпа, жугори (жувори), тарик, кўнок, қоли (гурунқдона)], зигир, қунжит, мош, нахўд, лўбийё (лўбло), индав, бурчок ва бангдона ўсади. Аммо пахтани бу вилоятда оз экадилар.

Ош ватаомни ислох қилувчилардан: сабзи (қашир), пиёз, шалғам, қарам, турп ва лаблабу

бу шахарда яхши етишади. Кўкнор, тамаки, канобдона ҳам ўсади.

4-БОБ. ЕРИНИНГ ТУРИШИ ВА ТЕВАРАГИНИНГ КЎРИНИШИ

(жугрофий холи) тўғрисида

Самарканд даласининг шарк, шимол ва жануб томонлари юксак тоғлар билан куршолган бўлиб, гарб томони очик майдондир. Зарафшонким уни Кўҳак ва Харомком дарёси дейдилар; кунчикар томонидан кунботар сари бу вилоят даласининг ўртасидан окиб ўтади ва бу вилоят ерини иккига бўлади. Дарёнинг жануб томонидаги ярим бўлак бошдан оёк тепалик ва даштлик бўлиб, жануб тоғига бориб такалади. Шимолдаги ярим бўлак пастлик ва сувлоқдир.

Самарканд шахрининг кўргони дарёнинг жануб томо-нидадир. Самаркауд шахрининг ташкарисидаги ерлар ўрни эътибори билан иккига бўлинади: кунботар томонидагн ярим бўлагинн Анхор тумани ва кунчикар томонидагисини Шов-дор тумани дейдилар.

Дарёнинг шимол томонидаги ерлар ҳам икки бўлакдир: Биринчиси сувлок, иккинчиси даштлик. Сувлок бўлаги бошдан оёк Кўҳак дарёсига туташ бўлиб, у ҳам иккига бўлинади: кунчикардаги бўлакини Сугуди калон тумани ва кунботардаги ярмисини Офаринкент тумани деб атайдилар. Даштлик ва сувсиз бўлаги Кобут тумани деб аталади ва бу даштлик бўлак бошдан оёк шимол тоғига ёндошдир,

Самаркандда Амир Темур кўрагон солдирган боғлар-ким, Эрам гулистони рашк килар даражада, еттита экан:

Биринчиси Боги шимол — Самарканднинг шимолида, Дтвори киёмат ичида, иккинчиси Боги баланд. Бу ҳам шимол томонда. Учинчиси Боги бихишт, тўртинчиси Боги чинор. Бу икки бог шахарнинг кунчикар томонида. Бешин-чиси Боги дилкушо бўлиб, Конибилнинг жануб томонида. Конибил Кўҳак дарёсининг ёкасида, Самарканднинг энг гўзал ва чиройлик еридир.

Олтинчи: Боги зогон. Шовдор туманининг шимол тарафида воқеъдир.

Еттинчи: Боги жа-хоннумо. Анхор туманида бўлиб, тоғ этагига якин ерда, Самарканднинг жанубида бино килингандир.

5-БОБ. БУ ШАХАРНИНГ ТЕВАРАГИДАГИ ТОГЛАР БАЁНИДА

Жануб томонидаги тоғлар жуда обод бўлиб, унда дарахтлар кўп ўсади. Мевалардан: олма, pista, олу, дўлана, узум ва ёнгок у тоғда кўпдир. Ўсимликлардан: лола, ривоч, гарафш, ябруж (пиёзи ансул/ансур), гўрдиё ва эгир бу тоғда топилади. Хайвонлардан: дўнгуз, айик, бўри, тулки, товушкон, жайра ва шогол бор. Ов қушларидан: кабки дарий (каклик), булдурук — корабагир, (кабки хилол) ушбу тоғда кўпдир. Бунда маъдан, ва кон нарсаларининг борлиги белгили эмас. Лекин ушбу тоғнинг кунботарида олтин ва қумуш

билан шуваганга ўхшаш яркирайдиган бир турли тош бор. Ундан ҳеч нима ажратиб олиб бўлмас. Уни чакмок тошнинг жинсидан дейдилар. Бу тоғнинг ажойибидан бир булок бордирким, суви киш вақтида жуда кайнок бўлиб, саратон ойида бошдан оёк музлайди. Кунчиқар томондаги тоғ ҳам ободдир. Жанубий тоғ билан шарқий тоғ ораларидан Зарафшон дарёси оқиб чиқади.

Дарёнинг ҳар иккала ёқасида халқ уй ва жой қилиб ўлтирганлар. Бу тоғ эли жуда жанжалчи ва лофчи бўлиб, қиёфалари чиройлидир. Жанубий тоғдаги хайвонлар, дарахтлар ва гиёҳлар бу тоғда ҳам топилади. Кунчиқар тоғининг устида, (унинг) ўртабелида, Искандар қўли деб аталган бир қўл бор. Зарафшон дарёсининг бир манбаъи ушбу қўл бўлиб, тевараги бир тошдир. Кунчиқар тоғида қийик, бўғун (гавазн — тоғ сивири), юз (қийикни овлайдиган бир йирткич хайвон)кўпдир.

Бу вилоятнинг шимол томонидаги тоғ Худдин оталади, (шу муносабат биланким) ислом дини тарқалаётганда бу тоғ эли ўз майллари билан мусулмон бўлганлар. Тотор қоғирлари жанжалида ушбу тоғ теварагига қўрғои солиб улар билан урушганлар. Шунинг учун Сугуди қалон ва бу тоғ теварагидаги ерлар ушрий бўлган, яъни мусулмон қонлари бу ерларнинг унумидан ўндан бир улуш солиқ олганлар. Бу тоғларда булоқлар, қўнғил очар жойлар ва роҳат орттирадиган ўринлар кўпдир. Иксир деган бир гиёҳ ҳам бу тоғларда бор. Агар биров ушбу гиёҳни топиб ўзи билан олиб юрса, қабр-лардаги руҳлар билан гаплашмаги муяссар бўлур эмиш.

Қўҳак тоғи Самарқанд шаҳри ва Зарафшон дарёси ора-сида, шаҳарнинг шимолий томонидадир. Ушбу тоғда дарахтлар ва булоқлар бор. Қўҳам палласида ушбу тоғда ва унинг яқинидаги боғларда қалайи, қанъойи, қизил ва қўҳ қунафша қўҳаради. Қаж қони ҳам ушбу тоғда топилади. Қумуш, қис ва қўрғошин қони бор бўлса ҳам, қирими қикимиға етишмайди деганлар.

6-БОБ. БУ ШАҲАРНИНГ ТЕВАРАГИДАГИ АРИҚЛАР ВА БУЛОҚЛАР БАЁНИДА

Зарафшон дарёсиким, уни Қўҳак дарёси деб қуритади-лар, бошлаб қунчиқар тоғларидан қикиб, унга Искандар қулоғи — Искандар қўлининг суви ва Қасох тоғларидан қикадиган қулоқлар қўшилади.

Бошқа сувлар ва қулоқлар билан қирқиб, дарё бўлиб Қуҳоро ва Қароқўлғача қориб етади. Қўҳак дарёсининг узунлиги 120 тош (қарсах)дир.

Дарғам ариғи — боши Қўҳак дарёсидан ажқалиб, Самарқанд шаҳрининг ичи ва тоши, Шавдор ва Анқор туманларини сугориб, ортиққаси Қўҳак дарёсига қўшилади. Шаҳар боғлари ва бўстонлари ушбу ариқдан қшил ва тозадир.

Қияҳоб (Қорасув) ариғи — бошлаб бир талай қулоқлардан қайдо бўлиб, Қонигилғача оқиб қелади. Унда иқкиға бўлиниб, қиринчи бўлағи Қўҳак дарёсига оқиб қетади ва иққинчи бўлағи иққи шаҳобчаға ажқалиб, қиринчи буториқим, Оби қарҳам оталади,

Самарканд шахринииг шимолидаги богларга: Мотурия, Боги баланд ва Боги майдонга сарф бўлади. Дерларким, Оби рахмат аригини Амир Мухожир Кўхак тогинипг жануб этагида козиб окизгандир. Кутайба Самаркандни олгандан сўнг мана шу Амир Мухожирни унга хоким белгилаган эди. Дерларким, Амир Мухожир ушбу аригни козаётган чоғда, арик бошида, хазрати Хизр учрашиб «нима истайсан?» (мотуриду?) деб сўраган. Амир Мухожир «сув истайман» (мо уриду) деб жавоб берган. Шунинг учун биринчи сира шу сув билан сугорилган ва обод килган ўринга «Мотуриду» деб от қўйилган. Баъзилар ушбу нақлни Шайх Абу Мансур Мотуридий ва хазрати хожа Хизрга нисбат берадилар. Самарканд элининг эскидан қолган бир қиликлари бордирким, азам йилининг сўнги душанба окшомида ушбу арик ёқасига йигилишиб чўмиладилар ва тахорат қиладилар. Табаррук юзасидан ушбу Сувдан оладилар. Яна Хазрати хожа Дониёл мазори булоғи. Сияҳоб аригининг ёқасида ва Хазрати хожа Дониёл мазорининг устидадир. Ушбу булоқнинг суви ҳам қутлугдир. Яна Иссик ва совуқ, булоғи. Ушбу булоқ, Кўхак тогининг жануби-шарқий этагида, гаж қони томонидадир. Булоқнинг суви қишда жуда қайнаб ва ёзда совуқдир. Яна Новадон булоғи. Ушбу булоқ шаҳар тошидаи, жануб томондан қиқиб, Хожа Аҳрор дарвозаси аталган шаҳар дар-возаси ёнидан оқиб, шаҳар ўртасидан ўтиб, Сияҳоб ариғига қуюлади. Баъзилар Самар қоздирган булоқ ушбуди, дейдилар. Оби Машҳад булоғи. Ушбу булоқ шаҳардан икки мил (5 қакиримча) узокликдан, жануби-шарқий томондан қиқиб, шаҳар девори ва Афросиёб қўргони тағидан ўтиб, Сияҳобга қуюлади. Аббос ўғли Қусам бу булоқнинг ёқасида ша-ҳид бўлиб, унинг яқинига қўмилгани сабабли «Машҳад» (шаҳид бўлган ер деб) оталган, Катурон (Қатвон) даштининг шаҳидлари ҳам шаҳарнинг ташқарисида, қунқикар томонда, шу арикнинг ёқасида қўмилгандирлар. Уларнинг қони 70 минг бўлиб, Султон Санжар Мазий билан Қаро-хитойлар ораларида бўлган урушда шаҳид бўлиб эдилар. Эронлар қўпинча бу булоқ ёқасида хазрати Хизрга йўли-қиб, муқодларига етганлар.

7-БОБ. БУ ШАҲАР ТЕВАРАГИДАГИ ГОРЛАР ВА ЧУҚУРЛИКЛАР ТЎҒРИСИДА

Биринчи гор Афросиёб қалъасининг ташқарисида, ҳаз-рат Хожа Санғрасон мазорининг рўбарусида бўлиб, [унда] қатор хужралари бордир ва баъзи хужраларида ўлган қишларнинг суяқлари қўп.

Иккинчи: қори Мисқин. Бу гор қазрат Хожа Муҳаммад Санғрасон мазорининг қаст, шимол тарағида Сияҳоб аригининг яқинидаги Талли баланд тағидадир. Бу қори турк машойихларидан Шайх Ходим алайхи-р-рахма (унга рахмат бўлси) қовлатиб, сўғийлар учун мақом қилган. Шайх Ходимнинг мазори қорга яқин ерда воқедир. Бу мақоми қайз осор ва авлиёлар қойи бўлгандир.

Учинчи қори Талли Муҳаммад Қап бўлиб, Афросиёб қалъасининг тупроғи остида қолиб қетган. Сияҳоб устига қилинган Муҳаммад Қап қўприғидан қишлар ўтадиган қатта йўлнинг қарб томонидадир. Бу қўприқдан қишлар Қойи майдон ва Қойи баланд мағзеларга қорадилар.

Тўртинчи Хожа Дониёл қори бўлиб, бу гор ҳам Афросиёб қалъасининг тупроғи тўқилган

ерда колиб кетган. Бу гор шарофатлик бир макомдир.

Бешинчи: гори Ошикон. Бу гор Самарканд шахрининг калъаси кунчиқари ва калъа хандакига якин ердадир. Бу горни хазрати Махдуми Хоразмий ковлатиб сўфийлар учун жой килган, катор хужралари бўлган. Хазрати Махдумнинг вафотидан сўнг бирмунча вақт Самарканд шахрининг каландархонаси бўлиб турган.

Олтинчи: гори Кўхак. Бу гор Кўхакнинг шаркий томо-нида воқеадир. Накл килишларича, мулло Саккокий исмли киши мана шу горда риёзат чекиб 41 исмни тасхир (забт) этиш билан шугулланган. Бошқа горларнинг сифатлари машхур эмасдир.

8-БОБ. МАСЖИД ВА МАДРАСАЛАРИ ХАКИДА

(Биринчи) хазрати Хизр алайхи-с-салом масжиди. Бу масжид шаҳар ташқарисида, Афросиёб тепаси устида. Оханин, бошқача айтганда, Хазрати шох дарвозасининг қаршисидадир. Айтадирларким, Самаркандда энг аввал со-линган масжид ушбудир. Имом Кутайба хазрати Хизр ишо-рати бидан иморат килгандир. Бошқа бир ривоятга кўра, бу бинонинг биринчи гиштини хазрати Хизр алайхи-с-салом кўйиб, қибласини саҳобалар тиклаганлар. Баъзи кишиларнинг айтишларига Қараганда, унинг меҳробини хазрати Хизр тўғрилаган. Дерларким, бир кимса душанба куни улаштириб бомдод намозини ўша масжидда ўтаса, хазрати Хизрни кўрар эмиш. Ушбу масжид амир Музаффарнинг хонлиги чоғида қайта иморат қилинди.

(Иккинчи) Абдулло ибн Умари Хаттоб — Тангри ундан рози бўлсин — масжиди. Бу масжид хазрати Умар масжиди оти билан машхур бўлиб, Масжиди кабуд ҳам дер эканларким, шаҳар ичида иморатлараро Шердор, Тиллокорий ва Улугбек мадрасалари яқинида, яъни Улугбек мадрасасининг жануби-шарқида, Регистон майдонида рўбарў, Тиллокорий мадрасасининг қаршисида, янги солинган мадра-санинг ичидадир. Хазрат Абдулло Умар ўгли Саъид Усмон ўғлига бир талай окча бериб, «Қайсики шаҳарким ислом кўшини томонидан олинса, сиз унда, бу йўлдан менинг отим билан отаб, бирор масжид солдиргайсиз» дейди. Бу масжид ҳам ўшалардандир. Унинг меҳробини саҳобалар тиклагандирлар. Кутлуг бир ўриндир. Баъзилар бу масжидни имом Умар Насафий масжиди деб атайдилар. Унинг (Умар Насафийнинг) қабри шаҳар ичида Чоқардиза қабристонидадир. Умар масжидининг шимол томонида Абу Саъидхоннинг дахмаси бор. (Учинчи) хидоят этувчиларнинг билимдони шайх Абу Мансури Мотуридий масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, шаҳар дарвозаси ва шаҳар кўргонининг яқинида кунчиқар томонда, Чоқардиза қабристонида ўртасида, шайхнинг қабри устидадир. Эски замонларда бу шаҳарга вабо ёки бирор бошқа бало келса, зоҳид, обид ва олимлар шу масжидга йигилишиб, дуо қилар эканлар. Шунинг билан тикилган бало кўтарилар экан. Дуо қабул бўлиб, уламнинг кўнглини очадиган бир ўриндир.

[Тўртинчи] хазратхожа Абулфазл Балхий масжиди. Бу масжид шаҳар ичида. шимоли-ғарбий бурчакда, шаҳар дарвозаси бўлган Пойқобокнинг [ҳозирги оти «Хайробоод»] яқинидадир. Бу масжидда дуо қабул бўлиб, [у] кутлуг бир ўриндир.

[Бешинчи] Жавзоия масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, иморатлар орасида, Шердор мадрасасининг кунчиқаридадир. Кутлуг жой ва мужтахидлар ўриндир.

[Олтинчи] Дари занжир масжиди. Шахар ўртасида, иморатлар орасида, хидоят этувчиларнинг билимдони шайх Абу Мансур Мотуридий масжидининг якинидадир. Ўлган шайхларнинг ўрни экан. Тошкентлик Орифжонбой 1250 хижрийда [милодий 1834-35 й.] ушбу масжидни янгидан пишик гишт ва гаж билан юксак иморат килди.

[Еттинчи] Амир Темур кўрагоннинг жомеъ масжиди. Бу масжид шаҳар ичида, [унинг] шимол томонида хазрати Шох [Дари оҳанин] дарвозасипинг якинидадир. Амир Темур кўрагон Хиндистонни олгандан кейин [у ерда ўлжа олинган] олтин, инжу ва кийматлик тошларни туксон бир филга юклаб олиб келтирди ва истадиким, пойтахти бўлган фирдавсмонанд Самаркандда бир жомеъ бино килгай. 801 хижрий/1398-99 милодийда кучли ва тезишлик усталарни дунё теварагидан йигиб ишга бошлади. Ва шундай бир масжиди жомеъ бино килдики, сахнининг соф ишланиши хушёр диллардан ҳам мунавваррок ва баланд кунгиралари ой мукарнасидаи безакли, фирўзасимон кошнлари ложувард, осмонранг, офтобга жилоли зарнигор накшлари билан гўзал чарх гумбазларига баробар. Баланд овозалик дарвозаси «кимки бу ер [хонаи каъба]га кирди, омонлик топди» оятининг калиди билан очилди. Хар бир юксак токлари фалак пештокида кад кўтарди. Жомеъ-нинг равоки устида ёзнлгандирким: «Амир Тарагай ўгли буюк хокон Амир Темур кўрагон 801 йилда ушбу жомеъни солинишига амр килди». Жомеъ дарвозасининг узо-рида ёзилгандирким: «Ушбу жомеъни биткизишга 806-да [милодий 1403-04] муваффақ бўлинди». Ушбутенгсиз бино беш йил орасида улуг хокон буйруги билан солиниб бит-казилди. Ушбу жомеънинг эшиги икки табакалик бўлиб, хуло [биринч, мис ва рух бирга кўшилиб эритилса хуло бўлур] кўюлган ва фусункор усталар жомеънинг кирар ерига пўлод калам учи билан жуда ҳам гўзал табиатли накшлар килганлар эканким, Самарканднинг бузукчилик чогида йўколгандир. Жомеъ эшиги устида ушбу байт ёзилган:

Дар кафи халк хама макру фиреб асту хавас, Кор даргохи худованди жахон дораду бас.
Мазмуни:

Халк кафтида бари алдов ва хавасдир,
Иш ёлгиз дунёнинг эгаси бўлган тангрининг
саройидадир.

[Саккизинчи] Мирзо Улугбек ибн Мирзо Шохрух мадрасаси ва масжиди жомеи. Улугбек Амир Темурнинг набираси, Шохрух мирзонинг тўнгич ўғлидир. 796 хижрий, якшанба куни жумоди алаввал ойининг 19-да [милодий 1394 йили, 23 мартда] тугилгандир. Шохрух мирзо отаси Амир Темур кўрагоннинг ўлимида беш йил кейин Хиротдан Самаркандга келиб, Мироншоҳнинг ўғли ўз биродарзодаси Султон Халилни Самарканд тахтидан тушириб, ўз ўғли Улугбекни [тахтга] ўтказди. Улугбек хонлигидан 16 йил сўнг хижрий 823 [милодий 1420-21]да ушбу мадрасани солдирди. Ушбу Мадраса шаҳар ўртасида [арки олийга якин бир ўриндадир]. [Мадрасанинг] тоғ шукухли хайъати устухонбанд мустахкамлигидан фалак биносидан тинчликни олган, юксаклик жихати бўлмиш азаматнишон пештоки огирлигидан ерга зилзила келтир-ган, унинг олий даражали кунгираларини кудрат устаси фалак айвонининг мукарнаскорлиги билан бир хилда ясаган, ложувард кошнларини казо наккоши фалакнинг чарогон юлдузлари билан бир тартибда накш килиб, уларга дахлдор килган куёшдек жилваси, зарнигор накшлари, гўзал фалак гунбази билан хамвазн эди. Бу буюк Мадраса икки каватли бўлиб, хар бир равокда бир хужрада талабадан икки киши турар экан. Самарканднинг бузукчилик чоғларида ўзбек хонларидан бирови подшоҳлик ўрдасига саркўб [кўргон ичидаги ёвни тўпга тутнш учун кўриладиган юксак ўрин] бўлмасин, деб устги каватини буздирган.

Хозирда [у] бир каватликдир. Мадрасанинг иморати битгандан кейин Улугбек мирзо у ерда Козизода Румийни мударрисликга белгилади. Баъзи вақт ўзи ҳам дарё айтмоққа киришар эди.

Мадраса солингандан тўрт йил кейин 833 [1429-30] Улугбек, Козизода Румий, мавлоно Гиёсиддин Жамшид, мавлоно Муиний Коший, мавлоно Салоҳиддин Мусо билан Кўҳак пуштасининг этагида, Оби раҳмат аригининг ёқасида ра-садхона биносига бошлади. Расадхонанинг теварагида буюк-буюк хужралар тузди. Расадхона тепасининг этагида гўзал чорбоғ ва чинихона ясадиб, кўпинча унда турар эдиб. Расадхонани иморат қилаётганда битказишдан бурун, бря-ги уламо ўтар дуиёдан мангулик оламига жўнадилар. Бундан сўнг аллома Али Кушчи кенгаши билан расадхонани битказди⁶². Улугбек Мирзо хижрий 841 [милодий 1437-38 йил]дан бошлаб мунажжимлар орасида эътиборли бир китоб саналган «Зичи Кўрагоний»ни езди.

Улугбек мирзонинг икки ўгли бор эди. Биринчиси мирзо Абдуллатиф, иккинчиси мирзо Абдулазиз эди. Абдуллатиф 851 хижрий [милодий 1447-48] ўз отаси Улугбекни ўлдирди. [Улугбек мирзо] 57 йил яшади. Мирзо Абдулазизни отасидан икки кун илгари ўлдирган эди. Бундан олти ой сўнгра Абдуллатифни Боги чинордан шаҳар сари келаётганда, Улугбек одамларидан Бобо Хусайн деган биров отиб ўлдирди⁶⁶. Униинг бошини Улугбек мадрасасининг пештокига осдилар. Улугбекнинг қабри ўз бобоси Амир Темур кўрагон кўмилгаи гумбаз ичидадир, иншооллох, ўз ўрнида маълум қилинади. Тубандаги ушбу байт Улугбек мирзоникидир:

Эй он, ки мулки хусн ба зери нигини туст. Шўҳи макун, ки чашми бадон дар камини туст. Таржимаси:

Эй, санким муҳринг остида хусн мулкидир, Шўхлик қилмаки, ёмонларнинг кўзларн сени пойлаб турибди.

[Тўққизинчи] шахид хон Муҳаммад Шайбонийхон мадрасаси. Шайбонийхон [Шох] Будог султоннинг ўгли бўлиб, у [бўлса] Абдулхайрхоннинг ўғлидир. Баланд даражалик Абдулхайрхон Чингизхон ўгли Жўчихон наслидандир. Бу Мадраса шаҳар ичида ҳазрати шох мазорига бориладиган катта йўлнинг кунботар томонидадир. Шахид хон [Шайбонийхоннинг] қабри ҳам шу мадрасанинг ўртасидаги суфа остидадир. Ушбу мадрасани солдиргучи Шайбонийхон ўгли Муҳаммад Темурхоннинг хотини Маҳди улё хоним⁶⁹дир. Муҳаммад Темур отаси гавдасини келтириб бу ерда кўмдиргандан кейин, ушбу Мадраса Шайбонийхон мадрасаси номи билан шуҳрат чиқарди. Самарканднинг бузукчилиги чоғида ушбу Мадраса бузилган, ҳароб бўлган эди. Иккинчи марта суннатларни тирилтирувчи ҳазрат Амири Маъсум Гозийнинг фармойиши билан тузатилиб, вақфлари белгиланди. Хозирда унда дарелар давом этмоқда, ўқувчилар ўқимокдалар.

[Ўнинчи] Фозиллар етакчиси жаноби кози Сокий уни худо раҳмат қилсин мадрасаси. Бу Мадраса шаҳар ичида Амир Темур жомеъининг [Бибиҳоним] жануби-ғарбий бурчагида экан. Кози Сокий Имомқулихоннинг хонлик вақтида Самаркандда кози қалонлик мансабида эди. Бу Мадраса эса ул уламо йўлбошчиси томонидан 1021 [1612-13] йилда солингандир. Самарканднинг бузукчилик чоғида у Мадраса буткул йўқолибдир, хозирда ундан ҳсч нишона йўқ.

[Ўн биринчи] Сайид Аҳмадхожа мадрасаси. Бу Мадраса, Самарканд шаҳрининг ичида, Шайбонийхон мадрасасининг жануб томонида экан. Ушбу Мадраса Сайид Аҳмадхожа томонидан Имомқулихон замонида 1047 хижрий [милодий 1637-38] йилда солинган⁷³. Сайид Аҳмадхонанинг қабри ҳам ушбу Мадраса ичида экан. Самарканднинг бузукчилик

чогида бу Мадраса бузулиб йўк бўлган эди. Амир Саъид лакаби билан машхур бўлгач суннатларга амал етувчи уламолар устози, мўминлар амири, хазрат амир Хайдар нинг вакфини йигиб, ўша Саъид кабрининг шимолида кичик бир Мадраса солдирди. Хозирги вақтда дарс ўрни ва ўқувчиларнинг кўнак жойидир.

[Ўн иккинчи] Шердор мадрасаси. Бу Мадраса [Самарканд Регистонида] Улугбек мадрасасининг каршисида, унинг кунчиқар томонидадир. Бу Мадраса вилоятпанох Ялангтўшбий оталик томонидан солинган. Ялангтўшбий олчин аймокиндандир. 1028 [1618-19]да ушбу Мадраса солинди. [У] шундай мадрасаким, буюкликдан ҳаёл идиши ичига сигмас, катталикдан тавсиф айтишга тўғри келмас, баланд токи фалак равокидек, чунончи офтоб шаклини асад буржига яқин қилиб, пештокига сурат солиб, ҳар икки шерни оху оладиган тарзда кўрсатилган. Офтоб панжасини далир шерлар пешонасига қўйиб турган ва ҳар икки равок биқинига ранглик зийнатланган, нақши ниғорлик икки гумбаз қилинган ва ҳар икки гумбаз тепасига гулдаста бино қилинганки, барчани ҳайратда қолдиради. Қизиқи шундаким, мадрасанинг солиниши тарихи «Ялангтўш баходир» топилибдир.

[Ўн учинчи] Тиллокорий жомеъи мадрасаси. Ушбу Мадраса Улугбек ва Шердор мадрасаларининг шимолида, иккаласининг ёнидадир. Жумъа намозини Амир Темур қурагон жомеъи ҳароб бўлганидан кейин, шаҳар халқи [ҳозирга қадар] Тиллокорий мадрасайи жомеъида ўқийдилар. Унинг солдирғувчиси ҳам мир Ялангтўшбий оталиқдир. Шердор мадрасасидан ўн йил кейин 1051 хижрий [милодий 1641 -42] йилда солинди⁷⁸. 1234 хижрий [милодий 1818-19] йилда пештоқи қилзиладан ўрнидан қўпорилиб тушиб эди. Ҳазрати ҳилофот макон ҳазрати сайид. мўминлар амири Амир Саъид унинг қабри мунаввар бўлсин — яъни амир Хайдарнинг буйруги билан янғидан тузатилди.

[Ўн тўртинчи] яхшилар қутби, солихлар гавси носир улмиллат ва-д-дин ҳазрат Хожа Аҳрор — унинг сирри пок бўлсинмадрасаси. Ушбу Мадраса шаҳарнинг ичида, жануб томонда, Сўзангарон дарвозасига бориладиган катта йўлнинг кунботаридадир. Хожа Аҳрор билим эгаларини севар, мажлиси ҳамиша олим қишилар билан тўла эди. Шу сабабдан илм ахллари учун у ерда бир олий Мадраса солдирди. Самарканднинг бузукчилиқ чогида ушбу Мадраса бузилган эди. Суннатнинг муҳйиси амири Маъсум Гозий [амир Шохмурод] Улугбек мадрасасининг жанубида бўлиб, бузилган Алиқа қўқалтош жомеъ мадрасасининг гиштарини дин уламоларининг фатвоси билан қелтириб, ҳазрат Хожа Аҳрор, сирлари муқаддас бўлсин, олий мадрасасини бошқатдан солдирди ва вақфларини белгилади. Ҳозирда унда ўқиш бор ва ўқувчиларнинг турар жойидир. Аммо Алиқа қўқалтош Шохрух мирзонинг ишонқли қишиларидан бўлиб, уни ўғли мирзо Улугбек билан бирга Самаркандга қўйган эди.

[Ўн бешинчи] Олий Мадраса. Бу Мадраса Самарканд-нинг арқи ичида, подшолик тахти бўлган «қўқтош» нинг қаршисидадир. Ушбу мадрасани суннатнинг муҳйиси, олий шаън, уламо ва фузалоларнинг устози, ҳилофатмакон Сайид, мўминлар амири, ҳазрат Амир Хайдар подшо 1228 хижрий [милодий 1812-] йилда солдирган.

[Ўн олтинчи] Қози Гафур унга тангрининг раҳмати бўлсин мадрасаси. Бу Мадраса Самарканд шаҳри ичида, кунчиқар томонда иморатлар орасидадир. Самарканднинг бузукчилиғи қокларида бузилган экан, суннатнинг муҳйиси ҳазрат амир ал-мўминин Сайид Амир Хайдар подшонинг буйруги билан ушбу мадрасанинг жануб томонида етти та хужра солинди. Ҳозирда ўқиш ўрнидир.

[Ўн еттинчи] Нодир Муҳаммад девонбеги мадрасаси. Ташқи Шердор [Шердори берун] деб ҳам машхур бўлган. Ушбу Мадраса хожа носир ул-миллат ваддин ҳазрат Хожа

Убайдуллох Ахрор файз осорли мазорининг шимолидадир. Нодир Мухаммад девонбеги ўзбекнинг орлот аймагидан ва Бухоро хони Имомкули баходирхоннинг тоғомсидир. Яхшилиқни сезгучи, яхшилиқ қилмокни истагучи билим эга-ларига ихлослик бир киши экан. Ушбу мадрасани 1040 хижрий [милодий 1630-31] йилда солдирди. Бу Мадраса жуда юксак, нақшли ва гўзал бир мадрасадир. Тўрида бир кенг хонахои ва минбари бор бўлиб, Хожа Ахрор мазорига келгучилар намозларини онда ўтайдилар⁸⁴. Хозирда ушбу Мадраса ўқиш ўрни ва талабаларнинг жойидир.

9-БОБ. ШАХАР ВА УНИНГ ТЕВАРАКЛАРИДАГИ КАБР ВА МОЗОРЛАРНИНГ АЛОМАТ ВА НИШОНАЛАРИ ТЎҒРИСИДА

1. Нурга тўла Ҳазрати шох мазори. Ҳазрати шохнинг муборак оти Аос ўғли Кусам бўлиб, мазори Самарканд кўргонининг шимол томонида, шаҳар ташқарисида, Афросиёб кўргонининг ичидадир. Кусам Ҳазрат Мухаммад пайгамбарнинг, Тангрининг унга салот ва саломлари бўлсин — амакиси бўлган Ҳазрат Аббоснинг, тангри ундан рози бўлсин ўғлидир. Онаси Хорис кизи ва Мухаммад пайгамбарнинг хотинларидан бўлган Маймунанинг синглисидир. «Таҳзиб ул-асмо» ва «Асоба дар тамизи саҳоба» китобларидан бордирким, Аббоснинг, тангри ундан рози бўлсин — бир хотинидан тўрт ўғил дунёга келган эди:] Ҳазрати Фазл. Мазори Шом вилоятида, Ярмук деган ўриндадир.] Ҳазрати Абдулло. Кабри Тоиф вилояти (Макка музофоти) да.] Ҳазрати Убайдуллох. Мазори Мадинада.] Ҳазрати Кусам. Мазори Самарканддадир. Гиёсиддин Жа-вахрий ўз асарида «Аббоснинг беш ўғли бор эди» деб кўрсатган. Юкорида ёзилмиш тўрт ўғлини санагандан кейин, бешинчи ўғли Маъбат исмлиқ эди. У Африкада кўмилган дейди. «Мадориж аннубуват» китобида зикр қилинган: пайгамбар ўз амакиси Аббосга, ундан оллох рози бўлсин, деди: «эртага ўғилларинг билан келгин». [Лекин] Аббос, беш ўғли бўлса-да, [факат] Абдурахмон билан келган. Пайгамбар уларга ўз чодирини тикиб берди ва деди: «Э, худойим, Аббос ва унинг фарзандларини равшан ва ботин мағфиратинг билан ярлақин, кейин келадиган авлодларини ҳам ўз химоятингда асра!».

Термизийдан ривоят қилинди. Ва Гиёсиддин [Жавҳарий]нинг [яна] айтишича, Ҳазрат Кусам Пайгамбарни вафот этгандан сўнг ювган-лардан биридир. Бир ривоятда айтилишича, Кусам пайгамбарнинг ўлими чоғида саккиз яшар эди. Афту башараси ва қилиги буткул Пайгамбарга ўхшаш эди. Чунончи «Ашбох ун-нос» [деган] ҳадисда «Менга ўхшаш яратилган», дейилган. Кусам ибн Аббосни имом Ҳасан билан эмишга бердилар ва Кусамнинг онаси Пайгамбар замонида бир кеча тушида пайгамбарнинг шарофатлик аъзоларидан бигрини унинг олдига ташлаганлар. (Сўнг) у келиб Пайгамбарга арз қилганда, у деди: «Яқинда Пайгамбар кизи Фотима [ҳам] ўғил кўради, сен уни [ҳам] эмизгин», Ҳазрат амир ул-мўъминин Али, қаррамаллоху ваҗҳаху, [тангри унинг чехрасини олижаноб этсин], халифалиги чоғида унинг буйруғи билан Макка шаҳрига ҳоким бўлиб турди. У шаҳид бўлгандан кейин Маовия [ибн Абу Суфён] замонида унинг буйруғи билан Убайд Зиёддан сўнгра, Хуросон ҳокимлигига тайинланган уруш бошлиқларидан Усмон ўғли Саъид кетидан Мовароуннаҳрга келди. Усмон ўғли Ҳазрат Саъид яраш йўли билан Самаркандни олиб, халқини му-сулмон қилди. Динни

кучайтирмок ва шариат хукмларини юргузмок тилаги билан Кусамни бир неча ислом кўшини билан бирга бунда колдирди, 57 хижрийда (милодий 677 й.) кофирлар шахарга хужум килдилар. Самарканд шахрининг Намозгоҳида Кусам жон чикарига ўк тегиб шахид бўлди ва кутлуг гавдасини Бану Ножия кабристонида гор ёнида кўмдилар. Тўғри ривоят шудирким, Усмон ўғли Саъид Самарканд эли билан урушаётганда, Кусам жон чикарига ўк тегиб шахид бўлди ва Бану Ножия кабристонида кўмилди. Аллома Утбий «Сахиhi Бухорий шархи»да Аббос ўғли Кусамнинг кабри Самаркандда Оханин дарвозасининг якинида Бану Ножия кабристонидадир, деб аниклаб ёзиб-дир. Абу Абдулло «Тарихи Нишопурлда тўғриси Кусам хазратлари вафот этиб Самаркандда кўмилгандир, деб ёзадир. Бошка бир ривоятга кўра, хазрат Кусам Ширинкет (Самарканд музофоти) деган мавзеъда шахид килинган ва гавдасини Кўхак дарёсидан кечириб ўтказиб, Бану Ножия кабристонида кўмдилар. Султон Санжар Мозий замонасида ўша кабристонда «Кусамия» аталган бир мадраса солинган эди. У Мадраса Самарканд кўргонн ўрнига тепа устида, Оби машхад аригининг якинида, кунботар томонида эди. Хозирда ундан бир нишона колмагандир.

Амир Темур кўрагоннинг подшолиги вақтида ушбу мазор иморат килиниб, турли безаклар билан безатилди. Унинг хотин ва сингилларидан бир нечаси ва баъзи амирлар унда ўринлар белгилаб, ўзлари учун турбатлар ва дахмалар ясаиб, уларнинг устида буюк-буюк бинолар солдиргандир-лар. Ложувард тусли фалак дунё юзига тамошо кўзини оч гондан бери бунга ўхшаш гўзал ва безаклик иморат кўрмаган. Фирузаранглик, кўбтурма накшлик (мукарнас) гилдирак ой билан куёшдан ўзига кўз ясагандан буён бу каби бинокорлик кошинларни тамошо килмаган. Бу иморатниинг кўринишидан кўзлар безаниб, мурассаъ (бир-бировига келиштириб чизилган инжулар) бўладир. Ушбу сатрлар ва бу рисолани ёзувчи мен яхши иттифок тушиб панжшанба куни туш вақти 16-нчи жумоди ал-аввал ойи хижрий 1251 [1835, 9 сентябрь]да расули мухториинг амакиваччаси Хазрат Шох ундан оллох рози бўлсин, мазорини зиёрат килгандан сўнг, иморатларини, масжид ва миёнсаройларини, гумбазларини ва у ердаги ёзмаларини кириб кўрдим ва кўрган-билганларимни кўчириб бу ерга ёздим, шунинг учунким, замоннинг ўзгариши билан бу асарлар кўздан йўколганда. ушбу коғозда ёзгулик колгай, ибрат олингиз, эй акли солим эгалари!

Яширин колмасинким, Хазрати Шохнинг муборак мазори билан бир каторда бўлган масжидларнинг иморати 735 (1334-35) йилда биткандир. Солиниш тарихининг ёзмаси гумбаз ичида кўрнииб турибди. Лекин масжиди калоннинг солиниши тарихи ўчмиш ва йўколгандир. Узунча миёнсарой томонида-ги эшиги устида бир ёкда Султон Ахмад102 ва бошка ёкда Султон Абу Саъид оти ёзилгандир. Баъзилар Амир Темурдан бурун хон бўлиб ўтган Султон Абу Саъид томонидан ушбу бино солинган бўлса керак, деб ўйлайдилар. Узунча миёнсаройга кириладиган ўймакор дарвозанинг ясалиши тарихи 807 (1404-05) йилларким, хозирда ҳам дарвозанинг бурнида ёзмаси бор. Ушбу миёнсаройнинг шимолида, зиналар каршисидаги ихота килиб олинган ялангликнинг бир ёнида Амир Темурнинг хотини, Амир Мусо ўғли бўлган Амир Одилнинг кизи Тумон око дахмасининг гумбази бор105. Дахма олдида масжид бор. Унинг шимолида Ахмадхожанинг дахмаси бор. Кунчиқар томонда Кутлук оконинг дахмаси бор. Ушбу Кутлук око ҳам Амир Темурнинг мухтарам хотинларидан биридир. Туман око дахмасининг битказилиш йили 862 (1457-58)дирким деворида ёзилгандир. Зиналарнинг ёнида, юкори томонда тўрт гумбаз бор: иккаласи йўлнинг кун бота рида, яна иккаласи йўлнинг кунчиқаридадир. Гарб томонда икки гумбазким, бир-бирисига туташгандир. Бириси Амирзода дахмасидир.

Унинг битирилиш йили 799 (1396-97)дадир, деб ёзилгани равокида куриниб турибди. Иккинчиси Амир Тара-той кизи, Амир Темурнинг синглиси бўлган Туркон оконинг дахмасидир. Унинг битирилиш тарихи 773 (1371-72) йилдирким, равокида ёзилгандир. Унинг (Туркон оконинг) ўлими 785 (1383-84) йилда воқеъ бўлган. Йўлнинг кунчиқарида бўлган иккала гумбаздан бириси Туркон око гумбазининг каршисидагиси Амир Темур синглиси Тарагой кизи Ширинбека око дахмаси эрур. Унинг битирилиши 767 (1365-66) йилдадирким, ёзуви равокида кўриниб турибди. Кунчиқардаги у бириси Амир Хусайн дахмаси бўлиб, Амирзода гумбазининг каршисидадир. Унинг битирилиш йили 777107 (1375-76)дадирким, равокидаги ёзмада бордир.

Мавлоно Шарафиддин Али Яздий ўз тарихида шундай ёзадиким, Амир Темур 801 (1399) йилда Хиндустон юришидан қайтиб келиб, шаъбон ойида (8 апрель-7 май) Самарканддаги Боги дилкушода бўлган кўшига кўнди. Олтинчи шаъбонда (13 апрель) Самарканд ичига кириб, еттинчисида Кусам [ибн] Аббос ўглининг разиоллоху анху — тангри ундан рози бўлсин — файзберувчи мазорига зиёрат учун бориб кутланди. Ундан Хазрати Шох шарофатли мазори дарвозасининг каршисида бўлган Туман око хонакохига бориб пеший намозини онда ўтаб, Боги чинорон сари жўнади. Ундан Боги беҳиштга караб кетди. Келаси куни Боги баландга келиб кўнди. Ушбу сўзларни (мавлоно Шарафуддин) масжиди жомеъининг солиниши тўғрисидаги ёзган бўлимида айтади¹⁰⁹. Зиналарнинг куйисида, катта йўлнинг ёнида бўлган масжид, миёнсарой ва хужраларни эса Улугбек мирзонинг ўгли Абдулазиз мирзо солдирган. Унинг битирилиши тарихи 838 (1434-35) йиллардирким, миёнсарой равокидаги ёзмада кўриниб турибди. Ва яна зиналарнинг куйисида, кунчиқар томонида [катта дарвоза ва миёнсаройдан ўтқач, ўнг кўлда] бир Мадраса бордирким, уни мўминлар амири Сайид Амир Хайдар салтанати чоғида давлатининг ишончли кишиси ва султонлик нойиби, шаън эгаси бўлган самаркандлик Давлат кушбеги 1228 (1811) йилда солдирган. Ушбу Мадраса эшигининг ёнида, шимол томонда, Самарканд ҳокимли бўлиб турган Мадраса эгаси-нинг ўгли марҳум Мухаммад Шарифбийнинг қабри бор.

Аммо шахзода Кусамнинг нур сочувчи мазорининг зиёратидан ахли диллар ажойиб завқ оладилар. Бу шарофатли жойнинг тупроғини подшолар ўз кўзларига тўтиё қиладилар. Тажрибада кўрилгандирки, ҳар бир ҳаёсиз ва нопок киши яқин ёки узокдан у кишининг мазорига эҳтиромсиз-лик кўрсатса, тангри таоло андак фурсатда унинг жазоси-ни беради. Пайгамбарнинг элчиси, унга салом ва салот бўлсин, азиз саҳобалари қароматларини кўрсатади.

Иккинчиси Шайх ул-ислом [хожа]Абдулхасан ва учинчиси Абу Наср Кассоб ва тўртинчиси Амири Хуросон мазорлари Аббос ўгли Кусам мазори бўлган тепада экан. Хозирда соғона тошлари ва белгилари йўқолгандир. Бешинчиси Мухаммад ибн Молики Аштар мазори Афросиёб кўргонининг киргоғида, Оби машҳад аригининг ёнидадир. Ушбу мазор билан Оби машҳад аросида бир катта йўл бордир. Унинг Хазрати Шох ёронларидан экани [га] машҳур. Ўзга ахволи белгилик эмас ва яна тангри таоло яхши билади.

Олтинчи. Хожа Абулхасан мазори. Бу мазор Хизир алайҳи-с-салом масжидининг кунботар девори орқасида ва яқинидадир. Унинг қабри устида тош майдаларидан, узунча соғона шекиллик, нишона ясабдирлар. У киши мазорининг баракоти очик ва ошқорадир, унга тангрининг раҳмати бўлсин.

Еттинчи. Хожа Мухаммад санграсон мазори. Унинг оти Хожа Хамавий бўлиб, Қабри Афросиёб хандаки кунботарида, шимолий бурчакдадир. Айтадирларким, у хазрати Шох

ёронларидан эди, мусулмонлар билан кофирлар ўртасида бўлган урушда тош еткузиб турган эмиш. Ушбу мазорнинг якинида бўлган юксакликда бир масжиднинг куйисида бир савмаа бордурким, тангри кўлларининг турар ўрни экан. Ушбу кабристонда бир талай авлиёларнинг мазорлари бор. Хожа Мухаммад Фазл Балхийнинг мазори ҳам шундадир. Балхдан Самаркандга келган ва бунда уни кози килдилар. Шундан кейин хажга бориб, яна Самаркандга кайтиб келди. Ўлими 319 [931-32]дадир. Мухаммад Насрий Марвазий, Мухаммад ибн Саъид Бухорий ва хожа Мухаммад Валиднинг кабрлари ҳам ушбу пушта устида эканким, нишонлари йўқолиб, билинмай қолибди. Хазрат Саййид Ахмад ва унинг халифаси мавлоно Шамсуддин Ўзгандийнинг мазорлари ҳам ушбу кабристонда.

Пойкабок дарвозасининг якинидадир. Бу иккала буюк киши бир узунча супа устида рохатда ётадилар. Улар турк шайхларидан эканлар. Хожа Мухаммад санграсон кабристонининг кунботар чек ораси Новадон аригининг жарлигидир. Бу арик булокларидан ке-либ, шаҳар ичидан ўтиб, Сияхоб аригига куюлади. Шимол томони Сияхоб аригидир, кунчикари Афросиёб кўргони-нинг ва жануб томони Самарканд кўргонининг ўрнидир. Шу айтилган оралигида чет бўлган майдон азизлар ва мусулмонларнинг қабр ўринларидир. Бу майдон саҳнидаги тепачалар, соғона харобаларининг намунасидурким, иморатлари бузилиб, йўқолгандир. Афросиёб кўргонининг киргогида, гарби-шимолий бурчақда, Банда хотиннинг мазори ва Мискин номлик савмаа бор эканким, ҳозирда иккаласи ҳам йўқолгандир. Сияхоб аригининг якинидаги баланд тепа остида «Мискин» деб аталадиган бир гор бордурким, турк шайхларидан бўлган Ходим Азизон шайхнинг қабри унинг шимолидадир. Бу шайхнинг муфассал таржимаи холи «Ла-махот» китобида бор. Мазорининг зиёратидан киши купли таъсирланади.

Сияхоб якинида бўлган Банда хотин мазорининг пастлигида бир булок бор, унинг сувини кутлуг биладилар. Байт:

Чашма ки межўшад аз ин хокдон,

Ашки муқимони тайи хок дон!

Таржимаси:

Бу тупрокдан кайнаб чиққан булоқни

Тупрок остидагиларнинг кўз ёши [деб] бил!

Саккизинчи. Сербаракот Готфар маҳалласининг мазори. Готфар маҳалласини Готфир кўчаси ҳам дейдилар. Ушбу маҳалла Самарканд шаҳрининг ташқарисида, аркнинг гарби-шимолий бурчаги қаршисидадир. Бу ерда бир мазор бор, [уни] халқ Хожа Юсуф Хамадоний қабри деб зиёрат қиладилар. Хазрат мавлоно Абдурахмон Жомий «Нафахот-ул-унс» китобида Хожа Юсуф Хамадоний қабри Марв вилоятида деб аниқлаб ёзади. Улкан авлиёлардан саналадиган Хожа Абу-л-фаворис Бағдодийнинг қабри шунда-дир. Яна Имом Ломиший, Умар ибн Ахмад Маргинонийнинг мазори, Хожа Искандар Дорамийнинг турбати, хожа Зайниддин Димишкийнинг қабри [ҳам] ушбу маҳаллададир. Шу ерда, жар якинида, эски замонда бир тепа бор эканким, у «Тали тўгон» деб аталар экан. Хазрат шайх Шамс ул-айммайи Халвоийнинг мазори шу тепанинг якинида экан. Хожа Дурюзагар ва хожа Мўйтобнинг мазори ҳам шундадир. «Тали тўгон»га яқин ва унга туташ «Тали муҳаррабон» деб аталадиган бир тепа ҳам бор. Хожа Готфарий ушбу тепада кўмилган. Ҳозирда уларнинг нишонлари ва ёзуви тошлари йўқолган. Буларни эски китоблардан ва кекса кишилардан суриштириб ёздик.

Ҳишткўприк олдида, Навбоғ томонига бориладиргон йўл четида, жар ичида бир азизнинг файз асарли кўмилган ўрни бор. Турклар уни «Сойлик ота» дейдилар. «Саволик ота»

отагувчилар хам бор. Уларга тангрининг рахмати ва розилиги бўлсин.

10 БОБ. КАБР АХЛЛАРИНИНГ ЗИЁРАТ ЙЎЛЛАРИ

Самарканд арки ичидаги мозорлар

Тўкизинчи. Кутби Чордахўм мозори. Бу кишининг оти Шайх Нуриддин Басирдир. Ундан «сизнинг замонингизда кутб кимдир?» деб сўрагайда у: «биродарим Абдулло ўн учинчи кутбдир, биз ўн тўртинчимиз», деб жавоб берибдир. Шунинг учун «Кутби чордахўм» деб донг чиқарган. «Басир» шунинг учун деганларким, у киши онадан сўкир тугилган бўлса хам, валийлик нури билан барча кўргулик-ларни кўрар эди. У кутблар орасида ўн тўрт кечалик тўлган ойдек эди. Шунга кўра, ўзини ўн тўртинчи кутб атайди. У шайх Зайниддин Куйи Орифонийнинг халифаси бўлиб, ундан тарбия топиб, қабул даражасига етган. Шайхликда тугалланиб, энг сўнгги боскичига мингач, йўлбошчисининг гайбий ишорати юзасидаи, онаси билан бирга Нўшкентдан Самаркандга кўчиб келибди. Нўшкент ва Куйи Орифон Тошкент вилоятининг кишлокларидандир. Самаркандга келгач, Новадон булогининг ёкасида, Кўйи чўпононда сабзаранг ёки «Масжиди кабуд» ва турклар томонидан «Кўк мачит» деб аталадиган масжидда кўниб, шунда ўрмашиб-дир. Зикрни жахрия йўли билан айтар экан. Бир талай кишини олислик ўрнидан якинлик даражасига етказибдир. У 640 [1242-43] йилда ўлди. Гавдасини Новадон булогининг ёкасида кўмдилар. Айтадирларким, Кутби чордахўмнинг кутлуг мозори Новадон бўйида арkning ташкарисида экан. Амир Темур кўрагон хазрати шайх Абу Саъид ибн хазрати шайх Бурхониддин Сogarчий дан ўз ишларининг олдинга бориши учун рухоний ёрдам сўраганда, шайх Нуриддин [Кутби чордахўм] кабрини зиёрат этишга буюрибди. Шу шайхнинг буйруги бўйича Амир Темур Кутби чордахум мозорини Самарканд аркига киргизиб, кабри устида гўзал ва юксак бир бино солдирган ва гумбазининг устига олтидан бир кубба ясадиб ўрнатган экан. Ушбу мозорнинг зиёрати дуонинг қабули ва тилакларнинг юзага чиқишига анча таъсирликдир. Амир Темур кечалари шул мозорнинг теварагида айланиб юрар экан. Байт:

Кор на ин гумбази гардон кунад,

Харчи кунад химмати мардон кунад.

Мазмуни:

Ишларни киладиган шу айланувчи гумбаз [яъне фалак]эмас,

Балки хар нима килса, эрларнинг химмати килади.

Ўнинчи. Хазрати фахр ул-ислом Али Паздавий мозори. Бу мозор Самарканд ўрдасининг ичида, Вазир масжидининг сахнасида, Кутби чордахўм мозорининг якинидадир. Ушбу имом отасининг оти Хусайндир. Али Паздавий Южилдлик «Мабсут» китоби, «Жомеъ ус-сагир» шархи хамда усули фикхда «Усули Паздавий» китобларни ёзган. Дерларким, шу имомнинг замонасида Шофеъий мазхабида бўлган бир олим келиб, ханафий мазхабидаги олимларни енга бошлади ва ўз мазхабига киргазаверди. Муллалар унинг билан мунозара килишга ундаб имомга ёпишдилар. Имом кўнмади. Лекин муллалар фириб ишлатиб уни мунозара килдирдилар. Шофеъий олими имом Шофеъийни мактаб, у бир ойда «Куръон»ни ёдлагандир, деди. Имом: «Бу жуда кулай бир иш, олти ойда эл аро

таркалган бутун илмлардан хабардор бўлмак мумкин, деди. Олти ойдаи кейин кайси китобдан сўрасалар, [Али Паздавий] муфассал йўсинда айтиб берар эди. Шофеъий олими бу холни кўргач, индай олмасдан ожиз колди. Айтадирларким, имом «Эҳё ал-улум» китобининг муаллифи 40 жилдлик «Ёкут ат-таъвил» тафсири ва «Мишкотул-анвор»нинг муаллифи бўлгаи имом хужжат ул-ислом Зайнуддин Абу Хомид Мухаммад ибн Ахмад ал-Газзолий билан кўришиб суҳбатлашган. Хужжат ул-ислом от гўштининг халоллигини даъво килиб далил келтирди, [аммо] имом [Паздавий] кабул килмай, жавоб кайтарди. Хужжат ул-ислом индамасдан колди. Накл киладиларким, имом [Паздавий] Самаркандда кози бўлиб турди. 482 [1089-90] йилда ўлди. Яна дерларким, биров имом [яъни имом Паздавий] қошига келиб «Куръон»ни форсийчага ўгуриб ўқисалар ва арабчасини бир ёкка ташласалар тузукми?», деб сўрабди. Имом дархол у кишини ўлдиришга буюрди ва «бу кишини ўлдиришга буюришимнинг сабаби шулким, бу одам «Куръонини мўъжизаликдан чиқариб, динга халал ва ўзгариш киритмокчидир. Шунга кўра уни ўлдиришни вожиб билдим», деди. Имомининг бу ишини Самарканд хокими маъкуллади.

Ўн биринчи. Хазрат шайх Абдурахмон ибн ал-Авф Деб шуҳрат қозонгаи Шайх Абдурахмон мазори. Бу мазор арк дарвозасига туташ, Қутби чордахўм ва имом Фаҳр ул-ислом-мазорлари яқинидадир. Лекин «Тарихи Мадина»да «Абдурахмон ибн ал-Авф мазори мунаввари Мадинада Бокеъ қабристонидадир», деб кўрсатилади. Иккала киши бир ном билан аталган бўлса эҳтимол. Яна улуг тангрининг ўзи билади. Унинг, худонинг раҳмати бўлсин, мазори жуда нурлидир.

Булардан бошқа Самарканд арки ичида яна уч мазор бор: биринчиси аркнинг шимолида, иккинчиси қунботар томонида ва учинчиси Қутби чордахўм дарвозаси эмас, ўзга бир дарвозанинг яқинидадир. Бу уч азиязнинг от ва холлари белгилик эмас.

Самарканд шаҳрининг олий аркидан ташқарида бўлган сербаракот мазорлар
Ўн иккинчи. Хазрати Рухободнинг фойз осорлик мазори. Ушбу мазор эғасининг муборак оти мавлоно Бурхониддин Соғарчийдир. Соғарч Самаркандга қарашли қишлоқлардан эканким, ҳозирда бузуқдир. Бу мазор Самарканд шаҳрининг ичида, аркнинг жанубий девори яқинида. Айтадиларким, мавлоно тириклик чоғида бўлгуси мазор ўрнига келиб «ушбу тупроқдан танишлик иси келади», деган эмиш. Ўлганидан сўнг шунда қўмилган. Мавлоно Хазрат Умари Хаттоб, тангри ундан рози бўлсин, наслидандир. Мухаммад пайгамбарнинг бир тола туки мис идиш ичида қабрининг гумбази шифтида осилган. Мазори устидаги гумбаз Амир Темур кўрагон томонидан солинган. Ушбу мазорнинг зиёрати кишининг қўнглини очар ва руҳини орттиради.

Ўн учинчи. Хазрат Вайсий отанинг фойз осорли мазори Самарканд шаҳри ичида шаҳарнинг қунботар тарафида Зингарон гузаридадир. Унинг хазрати Вайсий Қаран наслидан бўлганлиги машҳурдир. Онадан тугма валий бўлганлиги сабабли уни «Вайсий» атайдилар. У кишининг мазори порлоқ, нурлидир.

Ўн тўртинчи. Хазрат Амир Саййид Барақа мазори. Самарканд шаҳрининг ичида, Амир Темур кўрагон даҳмасининг гумбази тағидадир. Хазрат Саййид Барақа Қирмон вилоятидан Балх шаҳрига келиб. Амир Темурга ботиндаи ёрдамлашибдир ва Амир Темур Саййид Баракани Самаркандга олиб келибдир. Саййид Самаркандда бўлган вақтда, Амир Темур Мухаммад Султон мадрасасини кўргани бориб, ўша мадрасанинг қунботар томонида, ўзининг қабри учун мрамор ва яшил тошлардан юксак бир бино ва гумбаз солдирди. Гумбазнинг шимолида улкан бир Мадраса солдириб, унинг саҳнасида гўзал бир чорбоғ туздирди. Саййид Барақа ўлгандан кейин унинг ўлигини Мозандарондан

келтириб, ушбу гумбаз ичига кўмдирди. Ўзининг кўмилажак ўрнини ҳам Саййиднинг оёғи остида белгилади. Амир Темур энг кейинги сафари бўларок 300 минг урушок кучли кўшин билан Хитой ўлкасининг фатхи учун йўлга чикди. Йўл устида Туркистон музофотидан бўлган Ўтрорга боргач касалланиб, Келдибек уйига кўнди ва шу ерда вафот этди. Беш кун ичида унинг ўлигини Самаркандга келтириб, ўз дахмасининг гумбази ичида Саййид Бараканинг оёғи остида мармар сандукка солиб кўмдилар. Ўтрордан Самаркандга 70 тошлок йўлдир. Айтадурларким, Шохрух мирзо [отасининг ўлимини эшитиб] Хиротдан Самаркандга келиб, отасинининг ўлигини у ердан (ўзининг дахмасидан) ёв хавфидан бошка яширин бир ўринга кўмдирди.

Султон Шохрух мирзо, Мироншоҳ, Мухаммад Султон ва Мирзо Улугбекнинг соғоналари Амир Темур дахмасининг гумбази ичидадир. Хазрат Саййид [Барака]нинг мазори кутлуг бир мазордир. Гумбаз ичида супа устида Мир Сайид Умар ибн Сайид Кулолнинг [ҳам] қабри бордир. Унинг мазоридан нур соҳирдир. Амир Темур дахмасининг гумбази устида олтин қубба ўрнатилган эканким, вилоятнинг бузғунчилик чоғида қандайдир бир бахтсиз олиб йўқ қилгандир.

Ўн бешинчи. Хожи Саййид имом деб машҳур бўлган хазрат имом Носир уддин мазори. Ушбу мазор Самарканд ичида. Новадон булогининг қунботар томонида, тепа устида ва бояғи Новадон булоғи аригининг яқинидадир. Хазрат Хон Саййид бурунги ўтмишлардан бўлиб, таржимаи ҳоли белгилик эмас.

Ўн олтинчи. Қоризон дарвозаси, бошка от билан айтган-да, Хожа Аҳрор дарвозасининг яқинида, шаҳар қўргонининг қирғоғида ичкари ёқда бир мазор бор. Яна шунга ўхшаш хон Саййид имом мазорига қориладиган қатта қўча-нинг қарбида, дарвоза яқинида бир мазор бордир. Бу қабр мазор эгаларининг номлари ва таржимаи ҳоллари аниқланмади, уларнинг ётган тупроқларини яна тангрининг ўзи яхши қилади.

Ўн еттинчи. Хазрат Мухаммад ибн Имом Жаъфарӣ Содиқнинг, оллоҳ улардан рози бўлсин, қайс осор мазори шаҳар ичида, Шердор мадрасаси қароқининг қанубий қулдастаси остидаги гумбаз ичидадир. Айтадирларким, амир Ялангтўшбий оталиқ хазрат имом қавдасини улуглаш учун у ерда Мадраса қолдирибди. Эрон томонидан қелган эски, лекин аввали тушиб қолган бир қитобдаким, [унда] имомларнинг қуғилишлари, ёшлари, қавоти ва қабрларининг ўринлари қуриштирилиб ёзилган эди, унда имом Мухаммад ибн Жаъфарӣ Содиқнинг, Оллоҳ улардан рози бўлсин, мазори Самарқанддадир, деб қўрғазганди. Ушбу белгиланган ўрин экани машҳурдир.

Ўн сакқизинчи. Шайх Абу Мансур Мотуридӣ мазори. Чоқардизада. Ушбу қабристон [Чоқардиза] шаҳар ичида, қунчиқар томонда шаҳарнинг бир чекқасидадир. У ер тубда имоми соҳид Абу Исҳоқ ибн Иброҳим ибн Саммоси Мутаваъийнинг боғи экан ва ўзи ҳам ўша ерда қўмилган экан. Шу қабристоннинг ўртасида бир масжид бор. Шайх Абу Мансурнинг мазори шу масжиднинг қануб томонида ва яқинидадир. Қабр узоридаги қўқ тусдаги соғона тоши масжид деворидан беш қаз қамаси олисроқдадир. Шайхнинг Мотурид қишлоғида бир боғи бор эканким, қўпинча ёғочларини ва ниҳолларини ўз қўли билан ўтқизар эмиш. «Хайратул-қуқаҳо» қитобида бордиқким, [бир қун] шайх Абу Мансурнинг қизматқиси қетмон қопар ва шайхнинг ўзи тоқ ўтқазар эди. Шу қоқда муаззин азон айта қолди. Шайх ишни тўхтатиб, масжидга қормоққи бўдди, лекин тоқ ўтқазқани ошиқиб қоролмади. Бир йилдан кейин подшоҳ ҳар бир қоққа бир неча [қўза] ичкилик бидъат солиқ қолди, Хазрат шайх «Ушбу бидъат менинг тоқ ўтқазишга машқул бўлиб, намоз ишини кейинга қолдириш ишимнинг шумлиғидан юзага қикди»! деб муқорак қалласини ерга уриб йиғлар эди. Айтадирларким, шайх бир қун боғда эди, Бағдод

халифаси томонидан, шайхдан бир масалани сўрагани Самаркандга юборилган элчи келиб бог эшигини кокди. Шайх йиртик кийим кийинган холда чикди. Элчи; «Мавлоно кайдадир?» —деб сўради. Шайх: «Мавлоно Тангридир», деб жавоб берди. Тагин элчи: «Хожа кайдадир?» деб-сўради. Шайх: «Хожа Мустафодир», деб жавоб кайтарди. Яна элчи: «Абу Мансур кайдадир?» деб сўради. Абу Мансур: «Ушбу тиланчи кекса», деб ўзини кўрсатди. Айтишларича, унинг ёронлари дарс таълими олиш учун [шайхнинг] богига келар эдилар. Иттифоко, ҳамал оyi эди, шайх ёронлари учун бир ўрик дарахтининг шохини кокди. Унинг кароматидин ер ўрик меваси билан тўлди. Ёронлар еб тўйдилар. Мотурид — Самарканднинг ташкарисида, унинг шимол тарафидаги кишлоқ. [Яна] наклда борким, хазрат Абу Мансурнинг хотини дагал ва бадфеъл хотин эди. Бир кун шайх танурга ўт кўяётган эдн, хотини жахл килиб шайхнинг муборак оркасига беш бор тепди. Шайх умрининг охирида «ўша беш тепки билан [мени ва Хакк, таоло орасидаги етти пардадан] беш парда[си] ўртадан кўтарилди ва ўттиз икки йил рўза тутиб, кечалари тик туришни бажо келтирдим, токи колган икки хижоб [хам] ўртадан кўтарилсин деб. Кани энди [ўшанда] яна икки тепки хам тепганда, бунчалик машаккат чекмаган бўлур эдим», деди. Хазрат шайхда ажойиб [бир] холат [хам] бор эди. У гохо яхудийлар махалласига бориб «ибодат килинглр, ёхуд ўлинглр!» деб хитоб килар эди. Бу сўзни эшитганлар имон келтирмасалар ўша чоғдаёқ ўлардилар.

Ножия фиркасиким, уларни суннат ва жамоат ахли дерлар, эътикод масалаларда икки бўлакка бўлинадилар. Шайх Абд ул-Хасан Ашъарийга карайдиганларни «Ашоъира» ва хазрати Абу Мансури Мотуридийга карашлиларни «Мотурудия» деб атайдилар. Рум, Бухоро, Балх, Хоразм, Самарканд, Фаргона ва Хиндистондек катта мусулмон ўлкаларининг барча халки ва Туркистон ҳамда Кошгар каби мам-лакатларда яшовчи эллар хаммаси Мотурудия мазхабидадирлар.

Шайх Абу Мансур мозори тошининг кунботар томонида «Хазирайи муфтиён» аталган бир майдонча бордирким, унда тўрт юз муфтий кўмилгандир, дейдурлар. Ўша хазиранинг теварагида пишик гишдан курилган деворнинг кулама излари бордирким хали хам кўришиб турибдир. Ушбу хазиранинг ичида хожа Мухаммад Хайр ул-Нассожнинг турбати бордир. Бунда яна Кеш хожалари хам кўмилгандир-лар¹⁴⁶. Чокардиза жуда эски кабристондир. Мавлоно Шамсуддин Бирёнгаранинг турбати, шайх Мухтасибнинг кабри, Хожа Алайкўм ва Зайн ул-хожж мозорлари Чортокнинг теварагидадир. Муфтийлар хазирасининг ташкарисида, Шайх Абу Бакр Бухорийнинг кабри ва Шайх Абу-л-Косим Самаркандийнинг турбати бор. У [Абу-л-Косим] ўнинчи мухаррам 342 [953 28 майда] ўлган, Шайх Абу-л-Косим Абу Бакр Варрок билан кўришган ва сухбат килишган. Булардан бошка Чокардиза кабристонида Хожа Бахрий Пишоварий, Хожа Рашид, Хожа Дуридқаш, мавлоно Мансур Зоҳид чармгар, Шайх Обрез ва ўзгаларнинг мозор ва турбатлари бор. Кабристоннинг шимол бўлагининг чеккасида, катта кўчадан олисроқда, Амир Темур Хирот ва Машхаддан Самаркандга олиб келган саййидларнинг суфаси бор. У келтирган саййидларнинг кўпчилиги шу суфада кўмилгандирлар. Шунга ўхшаш, яна Чокардиза кабристонининг жанубида саййидлар кабри бор; уларнинг кўмилган ўринлари катта бир гумбаз йўсинли дахмададир. Ушбу гумбазнинг тагида хазрат имом Хусайн, ундан оллох рози бўлсин, авлодидан бирови кўмилган, деб айтадиларлар. Хозирда дахма деворининг баъзи ёклари бутун ва махкамдир, лекин соғона тошлари ва ўзга белгилар кабрлар билан бирга Самарканднинг бузукчилик чоғларида йўқолибдир. Ушбу рисолаининг эгаси гумном Абу Тохирхожа ушбу кабрлар теварагида доим юратурган бўлса хам, уларни белгилагани ҳеч нима тополмади, лекин ушбу мозор эгаларининг отларини эски

китобларнинг сўзларига караб тайинлади. Кабристон ўртасидаги ва хидоят туги бўлган хазрат Шайх Абу Мансур мазорининг икки ёнидаги масжид дуо ижобат бўлатурган дилкушо маком ва жамият багишлайдиган жойдир.

[Хикоят]: Бир куни шайх [Абу Мансур] мазорининг зиёратига бориб, масжидга кириб ўлтирдим. Ёнимда ўлтирган соҳиб мендан: «Сабаби нимаки, мен [тушимда] хазрат шайхни бурок минган холда кўраман. Бу кашф неча бор такрорланди?», деб сўради. Мен унга: «Шояд бу мартаба суннатига гоят татабуларидан бўлса керак», дедим. Бир-мунча вақтдан кейин «Фатвои барахна» [китоби]да 151 ўқидимки, шайх Абу Мансур дунёдан кетадиган кечаси етмиш мартаба хожатга чиқиб, ҳар бор таҳорат қилганда деган: «Бу кеча мен дунёдан кетаман. Расул алайҳи-с-салом «дунёдан таҳорат билан кетган киши шаҳид ҳисобланади», деган. «У зотнинг вафотидан кейин бир киши тушида етмишта бурок унинг ёнида турганини кўрган, [Шайх унга]: «Бу ўша қилган етмиш таҳоратим», деган. Қадимий одатимни қилиб, бир куни ўша макбара зиёратига бордим. У ерда бир кишининг боши кўринди, қарасам, бир кўр киши [экан]. [Унга] салом бердим. У менга: «Ажабо, бу ер ҳасратхонага ўхшайди, [унинг] ҳар тарафидан ҳасрат маънисини кишининг хотирига келади. Бу аҳвол ўзга мазорларда йўқдир», деди. Менинг хотирамга ҳеч қандай жавоб келмади. У киши ҳам [бошқа] бир нима демади. Ва яна унинг макомларидан бири шулким, у кишининг замонида бир золим подшоҳ бўлиб, халқ унинг зулмидан шайхга илтижо қилган. Шайх тубдан бир қамон ясаб, ўша золим [подшоҳ] томонига қаратиб отди. Ўша куни у золим ҳароб бўлди. Хазрат шайхнинг рухониятидан мақсадларнинг ҳосил бўлиши шафоати очик кўриниб турарди.

Ўн тўққизинчи. Имом Нажмиддин Насафий мазори ҳам Чокардизада шайх Абу Мансури Мотуридий мазорининг яқинидадир. Баъзилар Умари Насафий мазори Абдуллох ибн Умар масжидининг ташқарисидадир дейдилар.

Йигирманчи. Мавлоно Бурхониддин Марғилоний мазори. Ул киши «Хидоя» китобининг эгаси бўлган. Ушбу Бурхонуддин Марғилонийнинг қабри ҳам Чокардиза қабристонига, қатта кўчанинг кунботари ҳовузига ўхшаган чуқурнинг ёнидадирким, шу қатта йўл ўша ҳовуз орқали [шарқий-шимолга қараб] ўтади. [Мавлоно] Бурхонуддиннинг қабри [ўша] қатта йўлнинг жануб тарафига, пишиқ гиштдан қилинган баланд суфададир. Мавлоно [Бурхониддин] Нажмиддин Умар ан-Насафийнинг шогирдидир. У Фаҳр ул-ислом Али Паздавийнинг шогирди. Ул киши имом Шамс ул-аима Халвоийнинг шогирди, ул-имом Али Саъдийнинг шогирдидир. [Имом Али Саъдий эса] имом Халил Абу Бакр ибн Фазл ал-Бухорийга, у эса имом Абдулла ибн Яъқуб Саъидга шогирддир. [У киши] Абу Хафс Сағири Бухорийнинг шогирди, [Абу Хафс Сағири Бухорий] ўз отаси имом Абу Хафс Кабири Бухорийга, у [эса] Муҳаммад Хасан Шайбонийга, [у] хазрати Имоми Аъзам Абу Ханифага шогирддир. [Абу Ханифа] илмни имом Ҳаммод ва Иброҳим Наҳафийдан олди. [Иброҳим бўлса] имом Алқамадан, у Абдулла Масъуддан, Абдулла Масъуд эса хазрат Пайгамбардан, унга Тангрининг салот ва саломлари бўлсин, таълим олган. Мавлоно Бурхониддин аср чоғида, душанба куни ражаб ойининг саккизинчиси 515 [1121 йил 23 сентябрда, сешанба куни] тугилиб, 544 [1149-50] йилда зиёрат учун ҳажга бориб қайтди. Зу-л-қаъда ойининг 4-си 573 йили [1178 йил 24 апрелда] Самарқанда «Хидоя» китобини ёзиб битказди. Сешанба кечаси 14-зу-л-ҳижжа ойи 593 йили [1197 йил 29 октябрда] ёруғ дунёдан тупроқ маҳалласининг қоронгулик хонасига кўчди, унга тангрининг раҳматлари бўлсин.

Йигирма биринчи. Самарқандлик шоир Ҳаким Сўзанийнинг қабри ҳам Чокардиза қабристонига, шайх Абу Мансур мазорининг яқинидадир. Имом Шихобуддин Умар

Насафийнинг кўрсатиши бўйича, унинг вафоти 566 [1170-71] йилдадир.

Йигирма иккинчи. Хазрат Исмоил шайх мазори. [Ушбу мазор] шаҳар ичида, турклар Култепа деб атайдиган тепа-нинг шимолидадирким, шу мазор ушбу тепани хазрат шайх Абу Мансур мазорига бориладиган катта йўлдан ажратади. Исмоил шайх хазрат Нажмуддин Кубаронинг халифаларидан экан.

Йигирма учинчи. Дарвиш Холид мазори. Дари Занжир маҳалласидадир. У Хусайн Хоразмийнинг халифала-ридан бўлиб, сулуки жаҳрия экан. Дари Занжир Амир Темур кўрагон хотинининг работи бўлиб, Чокардизанинг гарб томонида ва мусулмонларнинг кабристонига туташган.

Йигирма тўрт. Яъқуб Абу Лайс мазори. Яъқуб Абу Лайс самаркандлик факих хазрат Абу Лайс наслдандир. [Унинг] кабри факих Абу Лайс маҳалласида. Дари Занжир маҳалласининг жанубидадир. У киши мазорининг зиёрати сербаракотдир.

Йигирма бешинчи. Хазрат Саййид Бакри-д-дин мазори. Бу кишини турклар Тегирмончи ота деб атайдилар. Унинг мазори Ялангтўшбий маҳалласида, Яъқуб Абу Лайс мазорининг яқинида, гарби-жанубий бурчагида, ундан юз одим чамаси олисроқдадир. Дерларким, Саййиднинг масжидида дуо қабул бўлур. У турк шайхларидан экан. Хазрат султон авлиё Хожа Аҳмад Яссавийнинг тегирмончилик ишлари Саййид Бакри-д-динга тегишли бўлган. Бу гумном роқим юзини ул кишининг остоналарига суркардим ва кўпдан-кўп кушойишларни кўрардим, ул кишига худонинг раҳмати бўлсин.

Йигирма олтинчи. Мавлоно Дарвиш мазори. Самарканд ичида, мавлоно Маҳдуми Хоразмий маҳалласида, шайх Абу Мансур Мотуридий мазорига бориладиган катта йўлнинг жанубида, Маҳдуми Хоразмий авлодлари гумба-зининг шарк томонида ва ундан юз одим чамаси олисроқдадир. У «Хидоя» китобининг муаллифи мавлоно Бурхон уд-диннинг шогирдларидан эди. Хазрат мавлоно Дарвишга ҳолу қолдан қолиб бўлган миллат ва дин қолиби хазрат Хожа Убайдуллох Аҳрор кўпинча хазрат мавлоно Дарвиш мазорининг зиёратига келар эди. У кишининг [мавлоно Дарвишнинг] мазори сербаракотдир. У кишига Тангрининг раҳмати бўлсин.

Йигирма еттинчи. Хожа Муҳаммад Фазлий Шакикий Балхий мазори. Шаҳар дарвозаси бўлган ва бурунги замонларда «Фируза дарвозаси» деб аталадиган Каландархона дарвозаси ёнида, шаҳар ичида, кўргон деворининг яқинидадир. Ушбу мазор шу от билан машҳур бўлса-да, лекин Хожа Муҳаммад Фазлий Шакикий Балхий мазорининг Балхда эканлиги белгиликдир, яна Тангри яхши билади.

Йигирма саккизинчи. Хазрат Хожа Авлиё мазори. Хазрат Хожа Аҳрор, сирлари муқаддас бўлсин, мадрасасига бориладиган катта йўлнинг қунчиқарида, шаҳар ичида, ҳонақоҳ маҳалласидадир. Хожа Авлиё даҳбедлик Маҳдуми Аъзам наслдан бўлиб, шайхликда Бобо Зайнуддин Хиндийга ҳам муридлиги бор эди... Хожа Авлиё мазорининг шимол томонида ўзга бир мазор бордир. Лекин қимники эканлиги белгулик эмас. Бу кишининг мазори нузли ва сербаракотдир.

Йигира тўққизинчи. Хазрат Хожа Нисбатдор мазори. У шаҳар ичида, катта қўчанин қунчиқарида, Сўзангарон дарвозасининг яқинидадир. Таржимаи холи белгилик эмас.

Ўтининчи. Хазрат Саййид Ошиқ мазори. [У] шаҳар ичида, ҳавзи Жомеъким, ҳавзи Сангин деб [ҳам] аталадиган маҳаллада, ҳовуздан 200 одим чамаси олисроқда, катта йўлнинг жануб томонидадир. Саййид Ошиқ Самаркандда Улуғбек мирзо замонида вазъ айтмоқ билан шугулланар эди. Айтадиларким, бир қун Саййид [Ошиқ] Мирзо Улуғбек олдида жуда қаттиқ тил билан ваъз айтди. Улуғбек мирзо: «Эй Саййид! Мен ёмонроқми, Фиръавн», деб сўради. Саййид: «Фиръавн», деб жавоб берди. Мирзо яна «Сиз

яхшироқмнсиз, ё Мусо?» деганда, Саййид: «Мусо алайхи-с-салом», деб жавоб кайтарди. Сўнгра Улугбек мирзо айтди: «Тангри таоло Мусога яратилмишларнинг энг ёмони бўлган Фиръавни тўгри йўлга уннаганда, «каттиклик билан аччиқ сўзламагил, балким юмшоқ ва чучук тил билаи гапиргин», деб буюрди. Энди сиз Мусодан ортиқроқ бўлмай туриб, Фиръавндан ёмонроқ бўлмаганим холда, менга каттик тил билан гапирасиз», Саййид бу сўзни эшитгач сукут килди ва индай олмасдан хайрон бўлиб колди. Бир азиз: «Саййид учун жавоб беришга йўл бор эди, лекин подшоҳ салобатидан жим колган бўлса керак», дейди. Миллат ва дин голиби хазрат Хожа Убайдуллох Ахрор, унинг сири муаззаз бўлсин, айтганларки, [хазрат Саййид Ошиқ] ваъз мажлисида яхши сўзлар эдилар. [У киши] яна деганларким, бир киши тушида хазрат Мусо алайхи-с-салом кабрига бориб зиёрат килган. У ерда [Мусони эмас, балки] хазрат Саййид [Ошиқ]ни кўрган. Ўттиз биринчи. Хазрат Хожа Мухаммад Котонгу мазори. [У] Кабз мазори деб машхур бўлган. Бу мазор шаҳар ичида, Шердор мадрасасининг ташкари саҳнидадир. Дерларким, у хазрат султон Хожа Аҳмад Яссавий наслидан ва турк шайхларидан эди. Баъзилар ушбу мазор эгаси Хожа Мухаммад Даштинаботийникидир, дейдилар. Даштинабот Хисори Шодмон вилоятида бир ўриндир. у кишининг кароматларидан бири, хайвон ва инсоннинг сийдиги тўхталиб колса, шу мазорнинг теварагидан айлантирилса, дарров соғайиб кетгусидир. Бу кўздан кечирилгандир. У кишининг мазорлари сербаракотдир. Ўттиз иккинчи. Мавлоно Абу-л-Макорим мазори. Тиллакорий жомеъининг кунботар томонида, ундан 200 одим чамаси олисроқдадир. Абу-л-Макорим «Мухтасари виқоя»га шарх ёзганлардан бўлиб, Мухаммад Шайбонийхон [шоҳ] Будок султон ўгли замонида фикх илмида замонанинг биринчи олимларидан эди, Шайбонийхон у кишидан бир кийин масала тўғрисида фатво сўраганда, у жавоб ёзмади. Шунинг учун Шайбонийхон тажрибасизликдан буюриб, у кишини арра билан шаҳид этдирди. Дерларким, ўзи ҳам бир неча кундан кейин Марвда, шоҳ Исмоил Сафавий билан бўлган урушда қилич дами билан боши кесилиб, шаҳид бўлди.

Ўттиз учинчиси. Хожа Охирий мазори. Шаҳар ичида, Новадон булогининг тепасида. Новадон булоги ариги ва Самарканд ўрдасининг кунчиқар томонидаги деворининг қаршисидадир. Ўрда кўргони девори билан хожа [Охирий] мазори орасида Новадон ариги ўрталикдир. Ушбу хожанинг аҳоли белгилик эмас ва ҳеч кишидан эшитилмаган ҳам.

Ўттиз тўртинчиси. Хазрати Хожа Абу-л-Фазл Балхий мазори. Бу кишининг кунъяти Абу Абдуллохдир. Мазори шаҳар ичида, [унинг] шимоли қаршисида, Пойкабок дарвозаси яқинидадир. Хожа Абу-л-Фазл саййид, олим ва очик кароматли, ойдин даражалар эгасидир. Балхдан Самаркандга келган, бунда қозилик мансабига қўйилган. Бир оздан сўнг Арабистонга сафар қилиб, ҳажж этгандан кейин, яна Самаркандга қайтиб келибди. [Насаби] Сиддиқи Акбар [Абу Бакр]га туташади. Хожа Абу-л-Фазл хазрат имом [Мусо] Қозим наслидан бўлган Жалол уд-дин Бағдодий ибн Саййид Мухаммад Муслим кизига уйланди. Ундан Хожа Абу-л-Бокий тугилди. Ундан Хожа Саййид Ашраф, ундан хожа Саййид Низом уд-дин, ундан хожа Саййид Али, ундан хожа Саййид Имом уд-дин, ундан хожа Шамс уд-дин, ундан амир Шихоб уд-дин, ундан мир Абу-л-Бокий, ундан Хожа Мир Бокий, ундаи Хожа Абд ул-Мўъми, ундан Хожа Абд-ул-Фаттоҳ, ундан Хожа Шох Мирхожа, ундан Мохпора бегим деган киз тугилди. Ушбу Мохпора бегим уламолар устоди ва фозиллар саййиди хазрат мавлоно Файзий ибн хазрат Мавлоно Орифга турмушга чиқди. Мана шулардан замона олимларининг аълами жаноб мир Абд

ул-Хайрхожа тугидди. Мир Абд ул-Хайрхожадан Самарканд шайх ул-исломи ва бир неча китобнинг муаллифи бўлган жаноб Мир Абд ул-Хайрхожа тугилди, ундан Самарканд кози калони хазрат Мир Абу Саъидхожа тугилди. Ундан ушбу китобнинг муаллифи мен — Абу Тохирхожа тугилдим.

[Яна бир мазор] Хазрат мавлоно Файзийнинг мазори. [Ушбу мазор] Шахрисабз вилоятида Амкана [Хожа илм кони] деган ўринда, Хазрат хожа Амкан мазористонидадир. Мир хазрат мавлоно Абд ул-Хайрхожанинг қабри Самаркандда хон Саййид имом ғўристонидадир. Хазрати мавлоно Мир Абд ул-Хайнинг қабри Носир ал-миллат ва аддин Хожа Убайдулло Ахрор мазористонида бўлиб, Хожа Ахрор мазори тафсилоти ёзилганда кўрсатилади.

Ўттиз бешинчи. Хазрат Хожа Мухаммед ибн Восеъ мазори. Шаҳар ичида Хазрати Шох дарвозаси деб аталадиган Оханин дарвозасига бориладиган катта йўлнинг шарк томонида, шаҳар кўргони деворининг остидедир. Бу кишини Хазрати Шох ёронларидан дейдилар. Ушбу мазор ёнидаги масжид дуо қабул қиледиган ўриндир.

Ўттиз олтинчиси. Хазрат Мавлоно Зоҳид Афкори Самаркандий мазори. Хозирда Хазрати Шох дарвозаси деб иомланедиган дарвозанинг табакаси орқасидедир. Дерларким, мавлоно қирк чилла ўлтириб, жинлар ва фаришталарнинг кўпчилигини ўзига қаратиб олган. Мавлоно [тириклик] кунларида Самаркандда каттик қахатчилик бўлди. Мавлоно [буни дафъ қилмоқ учун] хужрасининг деворига алифлар шаклидан халка яседилар. Тамоми шаҳар ахлининг бўш қолган хоналари бугдой билан тўлиб, барча маъмур ва мўл-кўл бўлиб кетди. Баъзи қашф ахллари мазкур дарвозадаги мазор мулло Саккокийнинг қабри, деб тасхир қилганлар. Эҳтимол, бу кейинги [ёки] аввалги лақаблари бўлса, яна Тангри билади.

Ўттиз еттинчиси. Хожа Жонхожа мазори. Шаҳар ичида, Амир Темур масжиди жомеъининг (Бибиҳоним) кунботар томонида, унинг яқинидадир. Хожа Жон, хазрат Охундий Азизоннинг халифаларидандир. Охунднинг таржимайи холи «Ламаҳот» китобида бор. (Хазрат Олим Шайх авлиёлар макомоти ва хазрат Султон хожа Аҳмад Яссавийнинг Султония силсиласида ёзилгандир).

Ўттиз саккизинчиси. Хазрат Амман Шох мазори. Катта кўчанинг кунботар томонида Хожа Жонхожа мазорининг яқинида, бир оз жанубий бурчакка мойилдир. Хожа Жонхожа мазори билан Амман Шох мазори ораси 300 одим чамаси қелади. Бу кишининг хазрат шох Қусам ибн Аббоснинг аммаси эканлиги машхурдир. Яна Тангри яхши билади.

Ўттиз тўккизинчиси. Хазрат Хожа Зудмурод мазори. Шаҳар ичида Амир Темур кўрагон жомеъидан (Бибиҳоним) Пойкабок дарвозасига борадиган катта йўлнинг жанубидандир. Ушбу мазор эл аро хазрат Жиржис пайгамбар мазори деб машхурдир. Хазрат Жиржис пайгамбар қабри Мўсул вилоятидандир. Бир азиз «бир исмнинг бу иккаласи орасида ўрток бўлганидан шундай машхур бўлгани эҳтимолдир» дейди. Айтадиларким, бу мазорга сигинганларнинг тилаклари тезлик билан қорликка чиққанидан «зуд-мурод», деб аталгандир. 1249 хижрийда (1833-34) усто Муҳаммад Шариф дегрез шу мазорнинг тевагаида юксак ва безаклик бир айвон солиб, сутунлардан биринчисини чуяндан филпоя қилиб қўйиб ўрнатди.

Бундан бошқа, Самарканд шаҳрининг атрофидаги ва тоғ-ларидаги мазорларнинг қабр аломатлари қолмагани учун бу ерда зикр қилинмади. Самарканда халифа хазрати Усмоннинг, Тангри ундан рози бўлсин, «Қуръон»и бор ва халифа шу «Қуръон»ни ўқиб турган чоғида шаҳид қилингандир. Халифанинг тўқилган муборак қони изи хали хам шу «Қуръон»нинг остида бор. Ушбу «Қуръон» ни Амир Темур кўрагон қелтириб ўз

дахмасида кўйган эди. Вилоятнииг бузукчилик чогида у ердан олиниб хожа Насриддин Убайдуллох Ахрор мадрасаси (Мадрасаи сафед)да кўйилди. Ушбу «Куръон» кийик терисига куфий хат билан ёзилган. Халифа Усмоннинг кутлуг кони кора-кизилтусда кўриниб турибди. Халк ушбу «Куръон»ни муборак билиб, зиёрат этишади.

Самарканд тумонларидаги мазорлар

Энди шаҳардан ташкари, шаҳар музофотида бўлган мазорларнинг ўринларини кўрсатамиз ва улар тўғрисида маълумот берамиз.

Хазрати шох мазори. Шаҳардан ташкари бўлса ҳам, уни бошида ёзиш муносиб кўрилди. Унинг этагида, ерлари ва ўринларинииг якинлигидан, бир-бировларига муносабатли бўлганларидан, Мухаммад ибн Малик Аштар, хожа Абу-л-Хасан [Абу-л-Хусайн — Абу-л-Хусно], хожа Мухаммад санграсон ва хазрат хожа Готфар мазорлари ҳам белгиланди.

Энди шаҳар ташкарисидаги мазорларни кўрсатмоққа бошлаймиз.

1. Хожа Дониёл мазори. Шаҳар ташкарисида, шимол томонда Афросиёб кўргонининг кунчиқар томонидаги рахнасида, Сияхоб аригининг ёкасидадир. Авом уни Дониёл пайгамбарнинг қабри дейди, лекин у (Дониёл)нинг мазори Мўсул вилоятидадир. Дерларким, у (Дониёл) Аббос ўғли хазрат Кусамнинг, Тангри ундан рози бўлсин, ёронларидан эди ва шу ерда кўмилгандир. Қабрнинг нишонаси учун [қабр устига] дарё тошидан тўкиб кўйилгаи. У кишининг мазори сербаракотдир. У зотнинг мизожидан муборак бошлари [тарафидан] Сияхоб аригидан якин ердан [бир] булок чиқиб, Сияхоб аригига қуяди. Халк [уни] табаррук билиб ичадилар ва чўмиладилар ва [уни] кўп касаллар ши-фосига сабаб деб биладилар. У кишига Тангрининг раҳмати бўлсин.
2. Хазрат Хожа Пири майдон мазори. Боги майдон кишлогига, Афросиёб кўргонининг яқинида, шимол томондан Оби Раҳмат ариги [билан] Сияхоб аригининг ўртасидадир. Ушбу мазор эгасининг оти Хожа Рашид Валий эрур, ўзи худопарастлардан экан. Ва яна у кишининг мазори шаҳардан ташкарида, шаҳарнинг шимолий тарафида бўлиб, гоятда сербаракот ва нурлар манбаидир, у кишига раҳмат бўлсин. Азизларнинг остоналарига ёлворувчи мен у зотнинг мазорига кўп борар эдим ва ишимда [ундин] қушойишлар топар эдим.
3. Хазрат Бобо Собит мазори. Шаҳар ташкарисида, шимол томонда, расадхона тепасининг қуйисида ва Оби Раҳмат аригининг ёкасидадир. У Хожа Баҳо ва-д-дин Накшбанднинг, сирлари муқаддас бўлсин, халифаларидан экан.
4. Дахбедлик хазрат Махдуми Аъзамнинг ўғли хазрат Хожа Исҳоқ валий мазори. Шаҳар ташкарисида, шимол томонда, Боги баланд кишлогига, Амир Темур кўрагоний чорбоги хавзининг ёнидадир. Хожа Дахбедга қарашли бошқа кишлоклардан бўлган Сафеддукда кўмилган экан. Замоннинг ўтиши билан Кўҳак дарёси хазрат хожанинги мазорига яқинлашгач, ўғли Абдуллохожа унинг суяқларини у ердан олиб, дарёдан кечириб, ўз кишлоклари бўлган Боги баландга келтириб кўмди. Хожа Исҳоқ отасининг ўлими чогида ёш бола эди. Отасининг халифаларидан бўлган мавлоно Лутфуллох [Чустий] қўл остида тарбия топиб, камолотга эришди. Кўп йиллар йўл кўрсатиш ўрнига ўлтириб халкни

такомиллаштирди. Хожа кўп йил умр кўрди, камолот ва ҳолати чекдан ташкаридир. Кенг таржимайи холи ўзининг мақомотига ёзилгандир. Кошгар музофотидаги эл, ота-боболаридан бери, хожа муридлиги исиргасини кулокларида токиб олганлар ва унинг авлодига ўзларини фидо этгандирлар. Хожанинг ўлими 1007 [1598-99] дадир.

5. Хожа Гунжора мазори. Шаҳарнинг ташкарасида, хожанинг ўз оти билан аталадиган кишлоқда, шимол томондадир. Ушбу мазорнинг нишонаси устида узунча ясалган соғонасидир. Лугатда кизил юзлик кимсани «гунжора» дер эканлар. Унга Тангрининг раҳмати бўлсин.

6. Хожа Мургон мазори. Бу мазор ҳам бояги Хожа Гунжора кишлогидадир. Бу ном билан аталиши тўғрисида айтадиларким, фаришталар куш шаклида кириб келиб, шу хожадан тарикат йўлини ўрганишар эмишлар.

7. Мотурид кишлогиди, катта йўлнинг шимолида, шайх Абу Мансурнинг богчаси бордурким, «Кадамжойи шайх» номи билан машхурдир. Шу богчада «Лисон ул-асфур» деб аталадиган жуда эски бир дарахт бор. Унинг мевалари форс тилида «забони гунжишк», яъни чумчук тили деб аталади. Ушбу дарахт кутлуг билиниб, халк тамонидан зиёрат этилади.

8. Хожа Гулом мазори. Шаҳар ташкарасида, Хожа Гулом деб аталадиган маҳаллададир. Айтадиларким, хожа ўлгандан кейин ушбу маҳаллада кўмилди. Ундан сўнг хожанинг кули ўлди; уни хожанинг оёғи остига кўмдилар ва устига туг кўтардилар. Келаси кун келиб кўрсалар, кулнинг қабри уст, хожаники эса ост томонга ўтибдир. Ҳозирда ҳам шундайдир. Унинг мазори нурга чўмган.

9. Солихлар кутби, яхшиларнинг суянчиги ҳазрат Хожа Убайдуллох Ахрор, сирлари муқаддас бўлсин мазори. Шаҳар ташкарасида, ундан икки чакирим чамаси узок-дадир. Хожа Убайдуллох Ахрорнинг лақаби Носир уддин бўлиб, насаби Умари Хаттобга эришади. Бу киши асли Тошкент вилоятидан бўлиб, султон Абу Саъиднинг истаки ва илтимоси билан Самаркандга кўчиб келиб, Хожа Кафшир маҳалласида тура бошлади. Хожа Кафшир шаҳарнинг жануб томонида ва бир тошнинг учдан бир улуши [4000 кадам] чамаси олисроқдадир. Хожа Ахрор ҳазрат мавлоно Яъқуб Чархийнинг муриди бўлиб, у (бухоролик) ҳазрат Хожа Баҳо ва-д-дин Накшбанднинг муридидир. Лекин мавлоно Яъқуб тугалликни ҳазрат Хожа Ало ва-д-дин Аттордан топган. Хожа Ало ва-д-дин Аттор хожа Баҳо ва-д-диннинг халифаси эди. Хожа Ахрор шайхлик йўлини касб этиб юрган чоғларида, Хирот, Самарканд ва Бухоро шаҳарларига сафар этиб, ўша замоннинг шайхлари бўлган Сайид Косим, мавлоно Низом ид-дин Хомуш, шайх Баҳо ва-д-дин Умар сингари зотларнинг суҳбатларига етишди. Энг кейин мавлоно Яъқуб Чархийга йўликиб, мурид бўлди ва у кишидан тугаллик топиб, замоннинг биринчиси ва жаҳоннинг тенгсиз бир кишиси бўлди. Чунончи ҳазрат мавлоно Абдурахмон Жомий унинг номига ёзган «Тўхфат ул-ахрор» китобида айтадиларким:

Зад ба жаҳон навбати шаҳаншоҳий

Камкабаи факри Убайдуллохий,

Он ки зи хуррияти факр оғох аст,

Хожаи Ахрор, Убайдуллох аст.

Таржимаси:

Дунёда подшоҳлик нақорасини чалди,

Убайдуллох факрининг шавкати.

Факрнинг эркинлигидан хабардор бўлган кимса,

Эрклиларнинг эғаси бўлган Убайдуллохдир.

Ўзга бир китобида айтилган:

Хожаи хожагони короғох,
Киблаи мукбилон Убайдуллост.

Таржимаси:

Хожалар корхонасининг хожаси,
Бахтлиларнинг кибласи Убайдуллохдир.

Шунга ўхшаш, хожанинг таржимаи холи, даража ва кароматларини билдирувчи мавлоно Мухаммад Козининг «Силсилат ул-орифин» ва мавлоно ас-Сафий,нинг «Рашахот» номлик китоблари бордирким, уларни кўчиришга бу рисолаининг саҳифалари торлик килади. Барча кучли ва азаматли хоконлар хожага куллик, фармонбардорлик ва ихлоскашлик камарини белларига боғлагандирлар. Хонлар, бошларида хонлик жигаси ва белларида подшоҳлик камари бўлган холда, унинг узангусида яйов югурар эканлар. Хожанинг эшигидаги хизматчиларга қарши озгина одобсиз-ик кўрсатган киши давлат ва мамлакатдан, балки тириклик ва соғлиқдан ажралиб, замонанинг ибрати бўлур экан. Валоят ва тасарруфининг кучлилигидан халқнинг ичи ва тошига эга бўлиб, истаган йўлига бошқарар экан. Хожа ички ва ташқи гўзалликлар билан безанган бўлиб, ички нисбатида шунча ширинлик бор эдиким, унинг бандига тутилганларга туганмас лаззат ва битмас халоват муяссар бўлур экан. Чунончи, бунинг шохиди мазорининг зиёрати-дирким, ўлган кўнгилни ва титилган юракни тирилтиради, Унинг қабри юзланган кишига янги тириклик ва сонсиз қувонч бағишлайди.

Байт:

Чун равзаи хожа фоизи анвор аст,
Манзилгахи кутбу мажмаъи аброр аст.
Хуррияти хар ду қавн гардад ҳосил,
Хар қас қи гуломи Хожа Ахрор аст.

Таржимаси:

Хожанинг мазори ёруқликлар берувчи бўлгани учун,
Қутбнинг ўрни ва яхшиларнинг йигилиш жойидир.

Хожа Ахрорнинг қули бўлган кишига

Икки дунё эркинлиги муяссар бўлгусидир.

Бу ихлос ерининг тўшаги [яъни Абу Тохирхожа] қўп вақтдан бери қумридай у мазорда бўйин боғлиқдир ва булбулдек у бўстонга тутунмишдир. Бир қуни у бўсогада юракнинг ёнишидан юзимни унинг мазоридаги тўшанган тошларга суйқар эдим, ҳавз бўйида ва Тубига ўхшаш дарахтлар остида ушбу газални айтиб битдим:

Қуйи ту қист? Қабри дор ул-қарори қайз,
Саҳнат биҳишту марқади қокат ҳисори қайз!
Нур аст басқи турбати қудси шиори ту,
Биқавишта гирди лавҳи ту: ҳозо мазори қайз!
Жуз ажз нест борғахи ҳудоро ниёз,
Ҳоқи қари ту ғаштаму, ғаштам дучори қайз!
Ё ҳожаи қали зи ту қорам таваққуве
Ман нақли ҳушқу лутфи туам обери қайз!
Аз лутфи ҳеш ин қадарам ташналаб мадор,
Субҳи қамидаи қи қарам интиқори қайз!

Таржимаси:

Ётган жойинг нимадир? Қайзнинг қўнар қабридир,

Сахнинг беҳишту, пок кабринг яхшиликнинг кўргонидир.
Сенинг покиза турбатинг равшан бўлгани учун,
Кабринг тоши теварагига «бу яхшилик мазориридир», деб ёзилган,
Поклик эшигига, тубанликдан ўзга тортик йўқдир,
Сенинг тупрогинг бўлиб, яхшиликка йўлиқдим.
Эй, вали бўлган хожа! Сендан бир ўтинчим бор.
Мен курук бир ёғоч, сенинг файзли аригингдан сув ичаман.
Лутфингдан мени бунча сувсатиб кўйма,
Сен ёриг тонгсан, бу ахволда файзни кутиб туришимга хожат колмас.
Хожа Ахрор кўп йиллар яшади. 895 [1490] йилда ражаб ойининг биринчи кечаси,
жумъадан кайтишли шанба окшоми гурубдан бир ярим соат чамаси ўтган вақт [22 май
1490 й.] у бахтликларнинг кибласи ва орифларнинг орифроги Самарканднинг жанубий
тоғи этагида бўлган Камонгарон кишлоғида, шанба окшомида ўлди. Унинг жасади у
ердан келтирилиб, ўзининг тураржойи бўлган Хожа Кафшир махалласида, «Муховатаи
муллоён»нинг ташкарасида тупрок харамсаройининг хилваткадасига кўмидди.
«Шайхлик йўлининг йўлбошчиси колмади» мазмунида бўлган «Намонд муршиди роҳ» сўзи
ўлимининг таърихидир [895/1490]. Хожанинг рухониятидан авлоди ва Самарканд
халқини химояти йўлида киши хайрон коларлик тасаввуф асарлари кўринади. Хожанинг
сухбатдош ва халифаси кўп. Улардан бирови «Силсилат ул-орифин» китобининг
муаллифи ва дахбедлик хазрат Махдуми Аъзамнинг пири бўлган мавлоно Мухаммад
Козидир. [Ул хазрат] хожа мазорининг ёнида кўмилган, кабри хожа мазорининг
куйисида, жануб томонда, хожа оёғининг тушма-тушидадир. Мавлоно кабрининг устида
дарё қирларидан майда қайроқ тошлар [қелтириб] тўкканлар ва уларнинг кабри
нишонаси ҳам шудир. Хожанинг ўзга халифалари ҳам кўпинча уларнинг хазирасида
кўмилгандирлар. Бунинг тафсилоти «Рашахот» китобида айтилган. Шунга ўхшаш
муаллиф ва бир талай асарларнинг муаллифи бўлган мавлоно Исмаилов кабри ҳам
хожа хазирасидадир. Мавлононинг ўлими 1009 [1600-01]дадир. Яна фазл эгаларининг
қаймоғи ва «Тарихча» (ҳозирда «Таърихи Саййид Роқим» номи билан машҳур)
китобининг муаллифи бўлган Мир Саййид Шариф Роқимнинг кабри ҳам хожанинг
хазирасида, бобоси хожа Исомиддин ибн хожа Низомиддин ибн мавлоно Махмуд
Гилонийнинг кабри ёнидадир. Яна Султонхон хожаи шайх ул-исломнинг кабри Хожа
Ахрор хазирасининг жануб томонидадир. Бу киши Хожа Ахрор наслидан бўлиб, хожа
мазорининг мутавалийси экан ҳамда Фарғонада хожа қалонлик, Самарканд ва Бухорода
шайх ул-исломлик мансаби билан имтиёз топган экан. Форсий ва туркий тилда мазалик
шеърлар ёзган, девони бор, тахаллуси «Адо»дир. 1251 [1835-36]да Бухорода ўлди.
Ўлигини ундан Самаркандга қелтириб ҳурматлик бобоси (хожа Ахро;э)ёнида кўмдилар.
Яна қози қалон ва шайх ул-ислом мавлоно Мир Абд ул-Хайй хожанинг кабри ҳам шу
кабристонда, Хожа Ахрор мазорининг шимолидаги Нодир девонбеги мадрасаси
жануби-шарқий бурчагининг тушма-тушидаги белгулик тепача устидадир. Мавлоно кабри
билан Мадраса девори ораси 60 қадам чамаси қелади. Мавлоно турли билимни
билувчи эди. 1169 [1755-56] йилда тугилди. 74 йил тирикчилик қилди ва 1243 [1827-28]
да ўлди. Самарканд шаҳрида 40 йил қозилик қилди. Умрининг сўнгги кунларида илашган
фалаж қасалининг муддати 13 йил эди. Шу қасаллик чоғида «Хавошии Шофийи бар
шарҳи Байзовий», «Саҳеҳи Бухорий»нинг форсийча шарҳи», «Забури Довуд»нинг
форсийча таржимаси, «Ах-лоқи Баҳодурхоний», «Хидоя» шарҳининг шарҳи»
китобла-рини тасниф қилди. Мавлоно Абд ул-Хайй ўлгандан кейин, ақл ва нақл

илмларнинг барчасини билгувчи унинг ўгли мавлоно Абу Саъидхожа отаси ўрнида Самаркандда кози калон бўлди. Кўпинча Амир Хайдар уни Самарканддан Бухорога олдириб келиб, Бухоро муллалари билан мунозара этдирар эди. Ул кол илми ўз замонасининг бармок билан кўрсатилган бир кишиси бўлиб, унинг олдида барча уламо таслим бошини эгиб турар эдилар. Ушбу рисоланинг ёзгувчиси бу гумном муфтий Абу Тохирхожа бояги кози калон Абу Саъидхожанинг ўгли бўлиб, бу денгиздан бир томчи ва бу дарахтдан бир мевадир. Лекин ҳаёсиз бир томчи ва уятлик бир мевадир.

10. Шайх Абу Саъид обреза мазори. Хожа Ахрор хазирасининг якинидадир. У Бобо обреза наслидан. Бобо обрезанинг кабри Чокардиза кабристонидадир. Уни (Бобо обреза) шунинг учун «обреза» деганларким, у менинг рухим Одам ато тупроги устига сув кўйгандир, дер эмиш.

11. Хазрат Хожа Абди берун мазори. Шахаридаги тошидаги махаллада, шаҳардан бир тошнинг учдан бири чамаси олисликда ва жануб томондадир. Нодир Муҳаммад девонбеги унинг мазори устида кенг бир хонакоҳ ва бир неча хужра солдирган. Дерларким, у (Хожа Абди берун) халифа Усмон, Тангри ундан рози бўлсин, авлодларидандир. Араб аймоқларидан бўлган «абди» кабиласига ҳам мансубдир Аслида бу лакаб самовийдир. Бу киши бурунчилардан. Накл бордурким, энг аввал Усмон ўгли Саъид Аббос ўгли хазрат Кусам, ундан Тангри рози бўлсин, билан бирга келиб, Самаркандни яраш йўли билан олиб, мусулмончиликни киргизди. Аббос ўгли Кусам шаҳид этилгандан сўнг, самаркандликлар эски динларига қайтдилар, токи Кутайба Марв йўли билан келиб шаҳарни камади; қахатчилик юз берди. Шунинг билан Кутайба Самаркандни иккинчи марта алдов билан олди ва элини энг сўнгги пайгамбар Муҳаммаднинг,

унга салом ва салот бўлсин, ислом динига киргизди. «Девори киёмат» деб аталадиган, Искандар томонидан солди-рилгаи Самарканд кўргонининг ташкарисида бўлгани учун, уни хожа Абди берун отаганлар. Искандар қалъаси билан унинг мазори ораси 500 одим чамаси бор. Баъзи тарих китобларида бордурким, Самарканд эли Кутайба кўшини билан каттик урушди. Кутайба шаҳар деворидан узоклашди ва Навбоғ деган ўринга бориб кўнди ҳамда ўрнашди. У ерда катта бир ховуз қурдирди. Кўшини у ховузнинг теварагида ўрнашди. Хозирда ўша ховузни Кўли моғиён дейдилар. Кутайба кўшини билан шаҳарни эгалламагунча ўша ерда, бир ривоятга кўра, тўрт ва, бошқа бир ривоятларга кўра, етти ой — шаҳар фатх бўлгунча турди.

12. Хазрат хожа Абди дарун мазори. Шаҳар тошида, жанубий шарқий томонда, Мўлиёи махалласида, бурунги чоғларда «фато фатх» деб аталадиган ўринда, Искандар қалъасининг ичидадир. Бу мазор билан Искандар кўргони деворининг ораси 1300 одим чамаси бор. Хожа Абди даруннинг асл исми Муъиз уд-дин бўлиб, хожа Муҳаммад Яъқубнинг ўгли, у [эса] хожа Абди ибн хазрат Усмоннинг ўғлидир. Унинг (Хожа Муҳаммад Яъқубнинг) лакаби «Хожа Ганжи равон» бўлиб, хожа Абди беруннинг ўгли экан. Хол билан кол билимларини тўплаган экан. Накл бордурким, у (Хожа Абди дарун) Самаркандда кози эди, унинг адолаг ва тўғрилиги шу даража юқори эдиким, ўзининг отаси бир воқеа тўғрисида гувоҳлик бермокчи бўлганда рад қилди ва «Сиз бизнинг кичиклик чоғимизда подшоҳдик со-лиги берилмаган тоқдан меҳмон учун узум узиб чиқарган эдингиз, шунинг учун сизнинг тўғрилигингизга шубҳамиз бор», деди. Хожа Абди дарун тириклик чоғида қурбакани ёмон кўрар эмиш. Шунинг учун унинг мазори ховузи ичига қурбака қирмайди ва бошқа ховузларга ҳам унинг сувидан қуйсалар қурбакалари чиқиб кетади. Унинг ховузининг лойи болаларда бўладиган чаккаларни йўкотади.

Иситиб боланинг чаккасига суркайдилар [ёхуд] истар чаккалик боланинг отига атаб унинг мозори деворига ёпиштирадилар. Айтадиларким, хожа [Абди даруннинг] мозори узра Султон Санжар Мозий томонидан курилган иморат ва куббалари бор эди. У бузилгандан кейин теурий султонларидан бирови уни кайтадан бино килди, хонакох ва хужралар солдирди. Ушбу, хозирдаги кошинлик иморати Улугбек мирзо замонасида солингандир.

Накл бордирким, Самарканднинг ташкарисида кунчикар томонидаги майдонда Кутурон [Катвон] даласида Султон Санжар Мозий билан корахитой кофирлари орасида катта уруш бўлди. Унда кўп мусулмон шахидланди. Султон Санжар давлатининг инкирози Самаркандда шу урушдан бошланди. У шахидлар ўшанда кўмилдилар. «Гори ошикон» ҳам ўша ўринда. [Ундан аввал айтиб ўтилган] Кусамия мадрасаси ҳам Султон Санжар Мозийдандир.

Хожа Абди [дарун] мозорининг шимолида бўлиб, халк томонидан «Ишратхона» деб аталадиган юксак дахма улуг харам мастураси Давлат бека дахмасидир. Унинг онаси Амир Жалол уд-диннинг кизи Хабиба султон бегим ушбу гумбазни бино килдириб, турмок учун бир неча хужра соддир-гандир. Мавлоно Мухаммад Содикнинг [унга Тангрининг рахмати бўлсин] кабри хожа Абди дарун кабристонидадир. Мавлоно Абдуллох Баходурхон салтанати чогида Самаркандда козилик мансабида эди. У 1006 [1597-98] йилда ўлди. «Фахри дин» сўзи ўлимининг тарихидир.

13. Хазрат Бобо хожи Сафонинг мозори. Шахар ташкарисида, жануби-шаркий бурчагида, Каландархона такяси деб аталадиган Каландархона махалласидадир. У киши кулох ва жандани Бобо хожи Абдулрахим каландардан кийган-лар. У [эса] шох Махмуд каландардан, у Мир шох каландардан, у Абд уш-Шахид каландардан, у Бобо Шох Мусофир каландардан, у Бобо Шох Саъид палангпўшдан, у Бобо Филмазиддан, у Сайид мир Жон каландардан, у Саййид Шамс уд-диндан, у Мир Жалол уд-диндан, у Мир Гиёс уд-диндан, у Мир Бугройи каландардан, у Саййид Бахромдан, у Саййид Хидуд, у [эса] Неъматуллохдан, у Шох Таййиб каландардан, у Мир Сурх каландардан, у Закариё каландардан, у Саййид Музаффардан, у жаноб фахр ул-аимма хазрат Саййид Абд ул-Кодир Жилоний гавс ул-аъзамдан, у [эса] Абу Ахмад Абдолдан, у султони Фурснофа Кушойидан, у Султон Иброхим Адхамдан, у Саййид Адхам Сакодан, у Маъруф Кархийдан, у эса ўз навбатида хазрат Саййид Али Мусо Ризодан, у хазрат имом Жаъфар Содикдан ва у хазрат имом Мухаммад Бокирдан, у хазрат имом Зайн ул-Обиддиндан, у кудрат ул айн расул ус-сакалайин имом Хусайндан, у бўлса отаси Асадуллох ал-голиб Али ибн Абу Толибдан ва у мохи мукаррам Хазрати мустафодан кулох ва жанда кийганлар. Хожи Бобо Сафо Макка шаҳрида ўрнашиб турган бир киши бўлиб, Самаркандда такя ва каландархона солдиргандир. У 1053 да ўлди. «Хатми актоб» сўзи ўлимининг тарихидир[1153/1740-41]. Махфий колмасинким, Бобо Хожи Сафодан мирзо Яъкуб исмли бир ўгил колди. Мирзо Яъкубдан эса беш ўгил колгани машхурдир. Улар [куйидагича]: Хожи Мирзо Ражаб, мирзо Каландар, Мирзо Мунаввар, Мирзо Рахим ва Мирзо Солихлардир. Мирзо Мунавварнинг кабри бобосининг зиёратгоҳи каландархонададир. Мирзо Каландарнинг кабри бўлса Фаргона диёридадир. Аммо Хожи Мирзо Ражаб настаълик хатида ўз даври-нинг пешкадамларидан эди, гоятда чиройли, дилнишин ёзар эди. Ва яна валоятнинг тамом лаззатининг чашмасини тортган эди. [Унинг] бутун шаҳарга шухрати кетган, дахр [ахли] унга мусаллам эдилар. Рум ва Мисрда ўз номига такялар бино этди. Окибатда Маккада туриб, ундан Мисрга кедди. Мисрдаги ўз такясида вабо касали билан огриб Хакк [таоло] рахматига восил бўлди ва

хижрнй 1232 [1811-17]да Миср тупроги маконига кўшни бўлди. Тангри уни раҳмат қилсин. 14. Ҳазрат Саййид Умарнинг файзли мазори. Шаҳарнинг жанубида, шаҳарга туташган Кавола маҳалласидаги аригнинг ёқасида, чинор остидадир. Саййид Умар Баҳовуддин Накшбанднинг пири бўлган ҳазрат Саййид амир Кулолнинг кенжа ўғлидир. Дерларким, у Амир Темур замонасида Самарқандда мухтасиблик мансабида эди. 803 [1400-01]да ўлди. Кейин у кишининг муборақ жасадини Амир Темур даҳмасига келтирганлар. Даҳманинг қибла тарафидаги қабр у кишиники эканлиги таъйин қилингандир. [Атмо] Кавола мавзеёидаги чинор тагини у кишининг қадам жойи деб эътиқод қиладилар.

15. Ҳожаи ҳожагон мазори. Кавола маҳалласида, Самарқанд намозгоҳининг кунчиқар томонидадир. Унинг таржимаи холи белгилик эмас.

16. Мулло Ҳожа мазори. Самарқанд шаҳрининг тошида, Ҳожа Абди дарун мазорининг жануб томонида, маҳалла қишлоғига бориладиган катта йўлнинг яқинидадир. Таржимаи холи белгилик эмас.

Атмо Самарқанднинг атроф ва чегараларидаги машҳур, сербаракот мазорларнинг кўпчиликларини бу улуглар муҳлисига маълум бўлганлари бу ерда келтирилади ва тайин қилинади.

17. Ҳазрат ҳожа Исроқ Хатлоний мазори. Самарқанд музофотида қарашли Фон аталадиган тоғдадирким, унинг шун-дай аталувида сабаб ушбу тоғда Фон дейилган бир қишлоқча ҳам борлигидир, Ҳазрат ҳожа Исроқ Саййид Али Ҳамадонийнинг халифаларидан бўлиб, у эса шайх Нажм уд-дин Кубаронинг ўринбосарларидандир. Мана шу Фон тоғининг ўртасида бир тоғ бордирким, ҳожа шу тоғ эшигида ўлтирган ва қутлуг гавдаси қўмилмасдан яланғоч турибди; қиндигигача қабутарларнинг тўқилган қанот ва парлари билан ёпилган. Орқаси кунчиқар томон, юзи қибла сари, Исроқил қарнаининг қалинишини қўзлаб турган қимсалар йўсинида турибди. У тоғнинг шифтидан томла-томла сув томади. Бир неча қадам тоғ ичкараси сари оқиб боргандан кейин қотиб тошга айланади. Дерларким, ундан қўнғил очадиган [ва] қувончи ортирадиган шободалар эсиб жонни тозалайди. Унинг ҳақиқий аҳволи ҳеч қимга маълум бўлмаган. Ҳожа тоғи эшигининг яқинида бир гул ёғочи бор эканким, йилда икки марта қизил гуллар очар экан. Унинг ўзга бир қаромати шулким, тоғ эшигини қанча тош ва лой билан берқитсалар [ҳам], қайтадан сабабсиз ўз-ўзидан очилиб кетармиш. Унинг мазори билан Самарқанд шаҳрининг ораси 20 тош [160 қақирим] қамаси йўл.

18. Ҳазрат ҳожа Муҳаммад Башоро мазори. Бу қиши «Банддор» лақаби билан машҳур. [Бу мазор] Самарқанд жерибига қарашли тоғларда. Самарқандлик ҳожа Абу-л-Қосим ўз таҳқиқотида ёзганким, ҳожа Муҳаммад Башоро ҳадис билғучилардан ва табаа тобеъин (яъни пайғамбарнинг суҳбатдошларини қўрган қимсалар билан қўришганлардан)дир. Унинг қабри Самарқанд жерибларидан бўлган Панжақентда. Унинг қабри ёнида турувчи шайхлар томонидан 764 [1362-63]да узунча бир соғона, баланд бир хо-нақоҳ солинди. Самарқанд шаҳри билан унинг мазорининг ораси 11 тош [88 қақирим] қамаси йўл. Бир азиз қиши айтадиким, Моқароуннаҳрда бўлган барча улугларнинг мазорларини зиёрат қилдим. Лекин Муҳаммад Башоро мазоридек қайс бағишловчи мазорни қўролмадим. Қўё тобон қуёшдек ва ёқи равон соф дарёдекдир: у қишига Тангрининг раҳмати бўлсин.

19. Ҳазрат Ҳожа Абу Толиб Сармастнинг қайс осор мазори. Жануб томондаги тоғда, Самарқандга қарашли жериблардан [бўлган] Ургутдадир. Ушбу мазор устида минорга ўхшаш узун ва йўгон чинор дарахтлари бор. Бу ерда бир теғирмон тоши сув берадиган бир булоқ, [ҳам] бор. 1207 [1792-93] йилда мазорнинг кунчиқар томонида илм эгаларини севғучи, минг уругидан бўлган Каттабек девонбеги катта бир Мадраса солдирди. Ҳозир

талабаларнинг ўқийдиган бир жойидир. Абу Толиб Сармастнинг таржимаи холи белгилик эмас. У бурунги замон валиларидан. Самарканд шахридан унинг мазоригача беш тош [40 чакирим] чамаси йўл.

20. Хожа Амоннинг файз осор мазори ҳам Ургут кентининг бир махалласидадир. У бурунги замон валиларидан.

21. Хазрат Гавснинг файз осор мазори ҳам Ургутнинг бир махалласидадир. Дерларким, у кишида гавслик мартабаси пайдо бўлган экан. Мазори порлок нурлидир. Баъзилар бу ер гавснинг кадам жойидир, дейдилар.

22. Имом Фахр ид-дин хони шахид мазори. Турклар уни Шахсувор ота деб атайдилар. Бу мазор Шовдор туманига карашли Жумабозор кишлоғида, Даргом катта аригининг яқинидадир. [У] ханафий мазхабининг йирик мужтахидларидан эди. Самарканд шахридан унинг мазоригача уч тош [24 чакирим] чамаси йўл.

23. Хожа Амир Хусайн мазори. Амир Хусайн хазрат мавлоно Низом ид-дин Хомуш алайхи-р-рахманинг, унга Тангрининг раҳмати бўлсин, наслидандир. [Унинг] мазори Шовдор туманига карашли Тарлак (Тайлок) кишлоғида, баланд бир тепанинг устидадир. У хожа Убайдуллох Ахрорнинг муридларидан. Ушбу мазор билан Самарканд шахрининг ораси 2 тошлик [16 чакирим] йўл.

24. Хожа Орнф махтоб мазори. Шовдор туманида бўлган Панжшанба кишлоғида, Сияхоб аригининг яқинидадир. Унинг мазори билан шаҳар ораси 1 тошу 2 тошнинг учдан бири [16 чакирим] чамаси келади.

25. Хожа Закариё мазори. Шовдор туманига карашли Паси нав деган ўринда, Жумабозорга бориладиган катта йўлнинг жануб томонидадир. Хожанинг таржимаи холи белгилик эмас. Унинг мазори шаҳардан бир ярим тош келади. Бу факир хар йили бир бор ўша мавзеъдаги Хожа Закариё кабрининг зиёратига бориб дуо ижобат бўлиши асарини маълум қилган.

26. Хожа Кафшир мазори. Шовдор туманида бўлган Боринчак деган жойда, Самарканд шаҳри билан [унинг] ораси бир тошлик [8 чакирим] йўл.

27. Шайх Абдурахмон Дбрамий мазори²⁰⁷. У хадис айтувчилардан. Шавдор туманига карашли Испании кишлоғидадир, У Самарканд музофотидан бўлган, бурунларда Дорам деб аталадиган кишлоқдан бўлгани учун Дорамий деб донг чиқарган, Хозирда турклар ушбу мазор эгасини Пайгамбар суҳбатдошларидан бўлган Абдурахмон ибн Авф деб атайдиларким, янглишдир. Лекин Абдурахмон ибн Авфнинг мазори Мадинада Бокеъ кабрисонидадир. Дорамийнинг таржимаи холи белгилик эмас. Самарканд шаҳри билан у мазорнинг ораси тошу учдан бир [чакиримча] чамаси йўл.

28. Хожа Хасан ота мазори. Шовдор туманидан бўлган Кундузак деган жойда, Кўҳак дарёсининг ёқасида, баланд бир ўриндадир. Турклар бу мазорни Занги ота халифаси бўлган Усуллуқ, Хасан отаникидир дейдилар. Лекин Усуллуқ, Хасан ота мазорининг Тошкент музофотида эканлиги машхур. Хожа Хасан ота мазори билан Самарканд шахрининг ораси бир тош [8 чакирим] чамаси йўл бор.

29. Хазрат Хожа Сакко мазори. Шовдор туманида, Сакко деган жойда, баланд бир тепанинг кунботар томонида ва унинг остидадир. Ушбу тепа Амир Темур томонидан солдирилган Дилкушо богининг жануб томонида. Хожа Сакко Баҳо ва-д-дин Накшбанднинг халифаларидан бўлиб, унинг мазори билан шаҳарнинг ораси 3 чорак тош чамаси йўл.

30. Хожа Кўҳак мазори. Ушбу мазор Кўҳак дарёсининг яқинида, Шовдор туманидадир. Кўҳак тепаси устида бўлгани учун Кўҳак ота аталгандир.

31. Хожа Чўпон ота мазори. Кўҳак тепасида, теварак атрофда ундан баландрок тепа йўк. Дерларким, [у] хазрат Саййид отанинг халифаларидан бўлиб, ушбу Кўҳак тепасида чўпонлик килар экан. Баъзилар Чўпон отанинг мазори Хоразмда бўлиб, ушбу Кўҳак тепаси устидаги мазор унинг кадамжойидир, дейдилар. Тўтриси шулким, Хоразмдаги Чўпон ота билан ушбу Чўпон ота бошка-бошка кишилардир. Ушбу мазор устидаги юксак иморатни Амир Темур кўрагон солдирган.
32. Бобо Назар ота мазори. Кўҳак тепасининг шимолий этагида. Даре [Зарафшон] томонида. У худо йўлига берилганлардан экан.
33. Хожа чорукнўш мазори. Хожа чорук кишлогига, бурс деб аталадиган арча дарахтининг тагидадир. Таржимаи холи белгилик эмас.
34. Сўфи донишманд мазори. Шовдор туманида, Коратепа кишлогигадир. Мозорнинг тошида оти ёзилган. Унинг таржимаи холи тўгрисида олим шайх томонидан ёзилган. «Ламахот» китобида тугал маълумот бор.
35. Ифтихор шайх мазори. Шовдор туманида, Зормон кишлогига, у турк шайхларидан экан. Баъзилар бу ерни унинг кадам жойи деб билиб, жасади Навбог деган жойда, чинор дарахти остида кўмилган, дейдилар. Лекин аввалги сўз машхурдир. Яна Тангри яхши билади.
36. Имом ота мазори. Анхор туманида, ушбу отдан (Имом отадан) машхур бўлган ўриндир. Унинг таржимаи холи белгилик эмас. Соғонаси узунча тепага ўхшайди.
37. Хидоятхожа мажзуб мазори. Имом ота мазори ёнида, унинг кунчиқар томонида, баландликдадир. У 1244 [1828-29]да ўлган. Ушбу китобни ёзувчи у билан кўришиб, дуо олган эди.
38. Хазрат хожа Навбог мазори. Анхор туманида, шу ном билан аталган ўринда, тепанинг устида. Хожа Навбог эски шайхлардандир. Мазори гоятда файзли ва порлок нурлидир.
39. Хазрат мавлоно Хожаги Косоний мазори. Дахбедлик Махдуми Аъзам деб машхур бўлган мавлоно хожагийннинг асл юрти Фаргона вилоятига ва Андижонга карашли Косой кентигадир. У ўша ердан кўчиб [Самарканд музофотида карашли], Дахбед кишлогига келиб ўрнашди. Бу киши кутб ул-аброр хожа Убайдуллох Ахрориинг муриди бўлган хазрат мавлоно Мухаммад Козининг муриди эди. Хазрат Махдуми Аъзам жанобларининг макомот, холат ва кароматлари шундайким, бу нодоннинг калами уни тақрир ва тахрир қилишга ожизлик қилади. У кишининг макомотлари ҳақида машхур китоб бўлиб, унда ҳам у зотнинг холатла-ри қиска ёзилган. 949 йилда 21 муҳаррам ойи душанба куни туш чоғида [1542 йили 6 май] «Иржаи розиятан марзия» 210 хитобини эшитиб, «Инно лиллохи ва инно Илайхи ражиун» билан жавоб берди [яъни] вафот этди. Ўлигини тириклик чоғида ўзи кўпинча қувониб ўтирадиган мурут дарахтининг остига кўмдилар. «Кутби олам рафт, вой» сўзи ўлимининг тарихидир. Самарканд шаҳри билан Дахбед ораси бир тош [8 чақиримлик] йўлдир. Самарканд шаҳрининг ичидаги Шердор ва Тиллокорий мадрасаси ва жомеъларнинг эгаси Ялантўшбий оталик дахбедликлар силсиласига дохил бўлиб, унинг ўғли шайх Хошимнинг муриди эди. Шунинг учун 1028 [1618-19] йилда Махдуми Аъзам мазорининг жануб томонида кенг ва юксак бир хонакох солдирдиким, [у бино] асил ва шарафли зотларнинг макоми ва барча хосу омнинг бориб турадиган мавзеъи эди, [ва уни] табаррук билиб, зиёрат қилар эдилар. Ялантўш баходирнинг қабри Махдуми Аъзамнинг оёғи остида, суфа остида, мазор деворининг ичидадир. Аммо ул хазрат мазорининг атрофидаги ихота қилинган иморат ва дарвозасига солинган равок биноти Мухаммад Нодир девонбеги орлот томонидан бино қилинган ва, шунингдек Дахбеднинг хиёбони ва тутзори ҳам ўша Мухаммад Нодир девонбеги тарафидан барпо

этилган. Хазрат Махдуми Аъзамнинг шарофатли ота-боболари тариқатининг ижодкори, замон кутби хазрат Мусохоннинг, ул кишига [Тангрининг] раҳмати бўлсин, қабри ҳам ўз бобоси хазрат Махдуми Аъзам мазорининг супаси ўртасидадир. Самарканд ва унинг атрофида бўлган бузгунчилик ва вайронагарчилик вақтида хазрат Мусохон Хиндистон мамлакатига кетиб, унда хазрат Миён Мухаммад Обид соҳибга мурид бўлиб, хазрат Миён аждодларининг алфи соний тариқатини янгилади ва шариф боболарининг силсиласини давом этдирди. Деворнинг ташқариси, шарқ тарафига яқин жанубий буржида хазрат Халифа Мухаммад Амин «Пири Дахбедий» номи билан машҳур [киши]нинг мазори кичик бир супадир. Бу киши хазрат Мусохоннинг, унга Тангрининг раҳмати бўлсин, муридидир. Бухоро подшоҳи, мўминлар амири жаноб саййид Амир Хайдар баҳодир у кишига кўл берган муридлари бўлган. Хазрат халифа [Мухаммад Амин] гоҳида азиз ва табарруқ киши бўлган. Бу халқадор қуллари [яъни муал-лиф] хазрат Халифа Мухаммад муборак юзини кўриш шарафига мушарраф бўлиб, у киши жамолининг нурларидан тажалли олгандир.

Байт:

Хоҳи ки нури дидаи аҳли жаҳон шави,
Бояд губори домани дахбедиён шави.
Пире ба чиллағоҳи лаҳад орамида аст,
Гарди ба гирди марқади покаш жавон шави.

Мазмуни:

Жаҳон аҳли кўзининг нури бўлишни истасанг,
Дахбедийлар этагининг губори бўлгин.
Лаҳад чиллаҳонасида ором олиб ётган пирнинг,
Пок мазори атрофидан айлансанг ёшарасан.
У кишининг макомат ва ҳолатлари муфассал ёзилган «Силсилаи дахбедия» номли асар бу дебочанинг роқими тарафидан ёзилгандир. Ул кишининг қимлигини шу асардан билса бўлади.

40. Халифа Саддик, унга Тангрининг раҳмати бўлсин, мазори. [У] Мусоҳожа халифаларидан, қабри Дахбед кишлогининг шимол чеккасида, боғлар орасидадир.

41. Хазрат имом Али Сугдий мазори. Офаринкент туманига қарашли Қумушкент кишлогига. У Хасан ибн Шайх Мухаммад Сугдийнинг ўғлидир. Унинг замонасида Қумушкент кишлоги Сугди хурд деб аталар экан. Унинг силсиласи Ҳожа Аҳмад Яссавийга туташ. Айтишларича, у киши Аби Хасан ал Қархий Бағдодийнинг шогирди бўлган. Илм таҳсилини Бағдодда қилган. Имом, халифанинг ўғли билан бирга Аби Хасан мажлисида ҳозир бўлган. Аби Хасан ҳар икковига қуръа ташлашни буюради. «Қуръа қимми номига чиқса, ўша биринчи бўлиб сабоқ олади» дейди. Қуръа имом номига чиқди. Ханифанинг ўғли кўп маблаг бериб, биринчи навбатни беришни сўраса ҳам, имом қўнмай, биринчи навбатда сабоқ одди. «Сияри Кабир»га олий шарҳ ёзди. Бухорода қози эди. Умри тугаб вафот этди. Юқорида кўрсатилган макомга дафн этдилар. Хазрат Ямин бобо, Мавдуд Шайх, Шайх Али муриди ҳамда Ямин бобонинг муриди Шайх Али ҳар учовининг қабрлари ҳам Хазрати Имом мазоридадир. Бу учала азизлар турк машоихларидан бўлиб, силсилалари Хазрат Шайх Аҳмад Яссавийга бориб етади. Хазрат Аҳмад Яссавийнинг мазори Туркистон қалъасининг ичида, Яссидадир.

42. Хазрат Мухлисхон мазори. Офаринкент тумонида, Совгончи деган жойдадир. У Қосим шайх Азизон халифаларидан бўлиб, унинг силсиласи ҳам хазрат Ҳожа Аҳмад Яссавийга етишади. Унинг зикри «Ламахот» китобидадир.

43. Имом Мухаммад ибн Исмоил Бухорий мозори. Сугди калон туманида, Хартанг деган ўриндадир. Шу мазорнинг сабабидан ҳозирда ўша қишлоқ «Ҳожа Исмоилий» номи билан машҳурдир. Имом Мухаммаднинг мозори устида, унинг шимоли-шарқий тарафида унга яқин бир ўринда бир масжид яқинидадир. Самарканд шаҳридан Хартанг қишлоғига икки тош [16 қақирим]лик йўл. Имом Мухаммад («Саҳеҳи Бухорий») китобининг муаллифидир. Бу китоб минг олти юз ҳадиснинг жамъдир. 256 [870 йили 30 сентябрь]да рамазон ҳайитининг кечаси ҳуфтан намозидан кейин ўлди. Оғиз очар қуни туш намозидан сўнг юқорида айтилмиш ўринда қўмилди. Унинг қабридан анча муддатгача мушқдан ҳам ҳушбўйроқ [ис] қилиб турди, кейин йўқолиб кетди. Нақл қилишларича, Бухорода турган вақтда «икки ёш бола бир онани эмса, ўрталарида эмизақлик собит бўла-ди», деб фатво берган. Бухоро имомлари бунга эътироз билдириб, уни Бухородан сургун қилганлар. Самаркандга қелгандан кейин, Самарканд уламолари ҳам унга қарши турдилар. Ночор Хартанг қилиб турди. Шу ерда Ҳаққ раҳматига қосил бўлди.

Тажрибада қўрилганки, қимқи «Саҳеҳи Бухорий» китобини бошига қўйиб, шаҳар ва маҳаллаларни айланиб чиқса, албатта ўша шаҳар ва маҳалла аҳлини офатлардан сақлаб қолади. Илгарилари ҳам ҳар қачон Самарканд шаҳрига бирор офат қелса, шаҳар ҳослари йигилиб дуо қилсалар дуолари ижобат бўлиб, у бало мусулмонлар бошидан дафъ бўларди. Қимқи у қишининг табарруқ мазорини зиёрат қилса, қарб мамлакатларда уни мутабаррак тутардилар. Тангрига ҳамд бўлсин, бу ҳарфлар роқими шармсор юзиини у қиши оқоналарига суртиб ва мазорларининг рўбарўсидаги ҳужрада бўлиб ниёзмандлик қилгонман, у қишига раҳмат ва қойи қаннатдан бўлсин.

44. Ҳазрати Нугой ота мозори. Шу ном билан аталадиган ўринда, Сугди калон туманида, ҳазрати Ҳожа Исмоил Бухорий мазорининг яқинида қаланд бир тепа устидадир. У Нугой улусидан бўлиб, бу ерга қилиб ўлган ва шунда қўмилган. Олим шайх Азизон ҳалифаларидан эди.

45. Олим шайх Азизоннинг қайз оқор мазори Қабуд тумани деб аталадиган Шероз туманига қарашли Алиобод деган ўриндадир. Олим Шайх Азизон Дарвиш Шайх Азизоннинг ўғли бўлган Мўмин Азизоннинг ўғлидир. Она томондан қобоси Тошқент қишлоғига қарашли Қуйлук деган ўринда бўлган қавлоно Ҳофиз Қуйлуқийдир. Олим шайх Азизон 972 [1564-65]да туғулгандир. Унинг қири Қирим Шайх Азизондир. У қиши қарминалик ҳазрат Қосим Шайх Азизоннинг қуриди. Қосим Шайх Азизон бўлса ҳазрат шайх Ҳудойдод Азизоннинг [қуриди] бўлган қавлоно Али Азизоннинг ҳалифасидир. Буларнинг қилсилалари тариқат султони ҳазрат Ҳожа Аҳмад Яссавийга уланади. Ҳаарат Олим Шайх Азизон Имомқули Баҳодурхон даврида Самарқандда аълам эди ва у қамонаси имом-ларининг имоми эди. У қирзо Улуғбек мадрасасининг қануби-қарбий тарафида олий қонақоҳ қино қилган. Ҳозирда у қонақоҳ қолмагандир. Ёшлари саксонга қориб қолгай эди. У қажрияйи султония сулоласи қайён қилинган «Қамаҳот» китобининг муқаннифи эди ва қана шиъа мазҳабининг раддиға «Дар радди мазҳаби шиъа» номли қисола тартиб қериб, у қисолада қорёрлар улуглиқини қучли далиллари билан исбот қилгай. [Унинг] вақоти ҳиж-ий 1041 [1631-32] йилида қодир бўлиб, «қаҳр ул-ислом» сўзи вақотиининг таъриҳидир. У қишининг ақрида Алиобод қавзеъи обод шаҳарча эди ва ҳазрат эшон у ерга қомеъ масжиди, қонақоҳ ва Мадраса қино қилган эдилар. У қиноларнинг ақари ҳозирда ҳам қор.

46. Ҳазрат Мўмин Шайх Азизон мазори. Дарвиш Шайх Азизоннинг ўғли бўлган Мўмин Шайх Азизоннинг мазори ҳам Алиободда, қатта ариғнинг қануб томонидадир.

47. Пирим Шайх Азизон мазори. Алиобод якинида, Сайди оху деган ўринда. Самарканд шаҳридан Алиободгача уч тош [24 чакирим] чамаси йўл. Алиободдан Сайди охугача бир тошча йўл. Пирим Шайх Азизоннинг ўлими 1006 [1597-98]дадир. «Рафт хатми гавс» сўзи вафотининг таърих моддаси бўлиб, «рафт» сўзидаги «то» харфи чиқариб ташланади, [чунки] «хатми гавс» шунга ишоратдир. У кишининг ахволоти «Ламахот» китобида муфассал баён килингани сабабли бу ерда максадимиз у кишининг ётган ерларини кўрсатиш билан kifояландик.

48. Ҳазрат Азизон Шайх Худойдод мазори. Шероз туманида, Газира деган ўриндадир. У Шайх Ходимнинг муриди бўлган, [у эса] Шайх Жамол уд-диннинг муриди эди. Шайх Ходимнинг қабри Самарканд шаҳрининг тошидадирким, юқорида кўрсатилди. У даҳбедлик Махдуми Аъзамнинг замондошларидан эди. У киши валоят мартабасида гоётда юқори эдилар, балки тугаси «Увайсий» эканлиги мазорига зиёрат килинганда қабри сочган нурдан билинади. Азизон Шайх Худойдоднинг ўлими 939 [1532-33]дадир. «Бирафт кутби олам» вафотининг таърихидир220.

Жаноб саййидлар паноҳи, хушёрлик ила тўғри йўл кўрсатувчи Абд ул-Ҳайхожа судур у кишининг азиз авлодидандир. Хижрий 1232/1816-17 йили Абд ул-Ҳайхожа судур Ҳазрат [Азизон шайх Худойдод]нинг мазорлари устига олий хонакоҳ бино қилдирди. Ҳозирда у ерда жумъа ва ийд намозлари ўқиладир. Улуг боболарнинг мазорига мутавалилик ва Газира шаҳарчасининг ҳукумати Абд ул-Ҳай хожага тегишлидир. Самарканддан Газира шаҳарчасига икки тош [16 чакирим]лик йўл. Ҳазрат [Худойдод Азизон] Шайх мазорининг зиёрати қалбларга нур бағишлайди. Бу сатрлар рокими у кишининг мазори зиёратига бориб баракот топди... Хижрий 1270 йили хайри сафар ойининг сўнгги кунлари [1853 ноябрь ойининг охири] яна у кишининг мазори зиёратига мушарраф бўлди...

ХОТИМА

Ушбу вилоят элига одоб ўргатиш ва ушбу китобга муносиб баъзи маълумот Мазорларнинг ўринлари кўрсатилганда, Самарканд шаҳри билан баъзи маҳалла ва қишлоқларнинг узокликлари айтиб ўтилди. Энди ўзга шаҳарлар билан Самарканд орасида бўлган олисликларни бу қиска китобда ёзишни муносиб кўрдик. Билмак керакким, Самарканддан Бухорогача 28 тош, Тошкентгача 30 тош, Туркистонгача 60 тош, Балхгача ҳам 60 тош, Маккагача 860 тош, Астрободгача 280 тош, Ямангача 1000 тош, Ўтроргача 75 тош, Қашқаргача 125 тош, Хитойгача 260 тош, Чин вилоятигача 300 тош, Ҳоразмгача 88 тошдир. Ҳар бир тош (фарсах-фарсанг) 12 минг газ, Ҳар бир газ 24 бармок. Ҳар бир бармок 6 арпа донаси ва бир арпа донаси от қуйруги килининг еттитасичадир.